

INFO-Társadalomtudomány

30. szám (1994. október)

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és az MTA VITA Alapítvány

Szerkesztőbizottság:

Böhm Antal, Enyedi György (elnök), Erős Ferenc, Madarász Aladár, Mucsi Ferenc, Pálné Kovács Ilona, Tamási Péter (felelős szerkesztő), Tóth Pál Péter

A szerkesztőség címe:

1051 Budapest, Nádor u. 7.
Telefon/fax: 266-30-32

INFO-Társadalomtudomány című sorozatunk indításával az volt a célunk, hogy tömören és olvasható formában megírt cikkekkal gyorsan informáljuk a társadalomirányításban résztvevő döntéshozókat az új társadalomtudományi kutatási eredményekről és a társadalomtudósokat foglalkoztató aktuális témákról. Lapunk nyilvánossá válásával lehetőség nyílt arra, hogy a magyar társadalom iránt érdeklődő olvasók szélesebb köre is hozzáférhessen az egy-egy aktuális témát többoldalúan megközelítő tematikus számokhoz. Mivel kiadványunk igen szűk terjedelmet szab meg egy-egy témára, a kutatók kénytelenek álláspontjukat tézisszerűen kifejezni. Az általános tájékozódást azonban szeretnénk megkönnyíteni a cikkek után közölt statisztikai táblázatokkal és válogatott bibliográfiával.

Tematikus számainkkal fel kívánjuk hívni a figyelmet néhány fontos területre, amelyekkel eddig – úgy tűnik – nem a kutatási eredmények ismeretében foglalkoztak. Szeretnénk kiadványunkkal a kiemelt témákban tudományos háttéranyagot nyújtani és ezáltal is hozzájárulni ahhoz, hogy a társadalomtudományi kutatások eredményei és a társadalmi gyakorlat közelebb kerüljenek egymáshoz.

A kifejtett elképzelések a szerzők egyéni tudományos felfogását tükrözik.

A szerkesztőség

Lapunk a tárgyévra, valamint az azt követőre előfizethető, illetve egyes számai visszamenőleg is megvásárolhatók a szerkesztőségnél kedden és csütörtökön 10 és 12 óra között. (Előfizetési díj egy évre – négy számra – 500,- Ft + áfa.)

Tartalom

A változó család	
<i>Enyedi György – Tamási Péter</i>	3
Házasság, család, háztartás és rokonság a 18–20. században	
<i>Faragó Tamás</i>	7
Változások a magyar családban	
<i>Pongrácz Tiborné</i>	13
Értékváltozások a családokban	
<i>Cseh-Szombathy László</i>	19
A házassággal, a válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök	
<i>Tóth Olga</i>	27
Nemzedéki szocializáció a családban	
<i>Somlai Péter</i>	33
A családterápia fontosabb irányzatai és változásai	
<i>Buda Béla</i>	39
Családi életmódok – fogyasztási struktúrák	
<i>Utasi Ágnes</i>	45
Háztartásgazdaság: termelés, ellátás, (pénz)gazdálkodás a modern családban	
<i>Spéder Zsolt</i>	53
Kisgyermekes szülők családi élettel kapcsolatos attitűdjei	
<i>S. Molnár Edit</i>	59
Statisztikai táblázatok	65
Válogatott bibliográfia	77
Kutatási információk	81

A változó család

Válságban van-e a család? Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ tudjunk adni, meg kell vizsgálnunk a társadalom ezen alapvető intézményének történelmi alakulását, és nemzetközi összehasonlításban kell elemezni változásait.

Régebben a párválasztás, a házasság a szülők és nagyszülők döntésétől függött, vagyis családi döntés volt. Nagy szerepet játszottak benne a helyi szokások, valamint a társadalmi és felekezeti hovatartozás. Fiatalon házasodtak és a lakosság szinte 100%-ban házasságot kötött még a 19. század végén is. A házasság egy életre szólt. A sokgyermekes család volt a minta, és a család sokféle feladatot látott el: utódok létrehozása, oktatás–nevelés, termelés, fogyasztás, szociális és betegápolási tevékenységek stb. (A család történelmi változásairól lásd Faragó Tamás cikkét, 7–12. old.)

A 20. század folyamán a párválasztás egyre inkább a házasodók döntésévé vált, a városokban élők esetében jelentősen csökkent a korábbi helyi szokások és normák szerepe. Kevesebb gyermek született, s az új családok igyekeznek önállósodni a szülőktől. A kiscsaládok kialakulásával kisebbé vált a rokoni kapcsolatok jelentősége. A családi funkciók közül sok társadalmasodott (pl. termelés, oktatás, egészségügyi és szociális szolgáltatások), de úgy tűnik, hogy ezek közül egyesek részben visszatérnek a családhoz (pl. vállalkozásokkal kapcsolatos családi tevékenységek, a túlságosan költségessé váló öregkori vagy betegápolás stb.). (A háztartásgazdaság változó funkcióit elemzi tanulmányában Spéder Zsolt, 53–58. old.) Szintén a 20. század „eredménye”, hogy fokozatosan növekedett a válások száma; későbbre tolódott a házasodási kor (bár a század második felében csökkenő tendenciát mutat) és kisebb lett a házasodási (és az újraházasodási) kedv. A magyar nőknek csak 70–80%-a szándékozik megházasodni. Ez a csökkenési tendencia Észak-Európából ered, s egyes becslések szerint néhány észak- és nyugat-európai országban az ezredforduló tájékán a nőknek csupán 50–60%-a akar majd házasságot kötni. A férfiak esetében ezek az értékek általában 20–25%-kal magasabbak. (A család funkcióváltozásainak nemzetközi értékelését lásd Pongrácz Tiborné tanulmányában, 13–18. old.)

E tendenciákkal párhuzamosan terjedőben van a házasságkötés nélküli együttélés, az élettársi kapcsolat, amelyre elsősorban az önállóságra törekvő nők tartanak igényt. Ez nagyobb rugalmasságot és szabadságot nyújt a benne élőknek. A család funkciózavarai is elősegítik az élettársi kapcsolatok terjedését. E zavarok sok tényezőre vezethetők vissza, ezek közül a legfontosabbak: a nők munkába állása és ennek következményei (időmegosztás a munka és a család között,

a gyermekek nagyrészt házon kívüli nevelése stb.), a vallási és a helyi normák és értékek fellazulása. A funkciózavarok közül kettőt emelünk ki: a születésszám jelentős visszaesését és a válások számának növekedését.

Magyarországon már a két világháború közötti időszakra elterjedt az ún. „egykéző” (egygyermekes) család, s csökkent a népes családok respektusa. A gyermekszám csökkenéséhez hozzájárult az is, hogy – az utóbbi néhány évet kivéve – az élettársi kapcsolatok többségéből nem született gyerek. Az elmúlt néhány évben azonban számottevő növekedés tapasztalható e téren. Ez feltehetőleg az értékek és normák átalakulását is jelenti, s ha ez a tendencia folytatódik – ami valószínűsíthető –, akkor a család ezen legalapvetőbb funkciójának jelentősége csökkenni fog. A gyermekvállalási kedv mérséklődése sok esetben a körülményekre vezethető vissza (pl. anyagi helyzet, az első gyermek kiváltotta „sokk”). A felmérések ugyanis azt mutatják, hogy a fiatal házások több gyermeket terveznek, mint amennyi végül is megszületik. Terjedőben van ugyanakkor egy új jelenség, amelyre a 80-as években figyeltek fel: a tudatos gyermektelenség, amelynek okát a kutatók elsősorban az individualizmusban, a társas kapcsolatokba vetett bizalom gyengülésében és a társadalmi fejlődéssel kapcsolatos bizonytalanságérzésben vélték megtalálni. A gyermekvállalási kedv csökkenése tehát nemcsak anyagi tényezőkre vezethető vissza. Az említetteken kívül szerepet játszik benne például a gyerekekkel kapcsolatos társadalmi közfelfogás, az hogy milyen szerepet szán az egyén a gyereknek a saját életében, valamint befolyásolja még az egyének érzelmi hozzáállása és így tovább. Ma Magyarországon csökken a népesség és ezt többnyire az alacsony gyermekszületési számnak tudják be, pedig legalább ilyen súllyal esik latba a magas halálozási arány. A hazai születési arány ugyanis Európában közepes, míg a halálozási arány kiugróan magas.

A valláserkölc alapján korábban a házasság felbonthatatlan volt, annak csak a halál vetett véget. Az idők során kialakult azonban az az egyre terjedő felfogás, hogy a házasság nem egy életre szól. Változtak a férfi (pl. férjek maradnak otthon a gyerekekkel, végzik a házimunkát) és a női (pl. munkába állás, családfenntartás) szerepek – az előbbieket viszonylag szűk körben, az utóbbiak sokkal szélesebben –, s részben ennek eredményeképpen csökkent a tolerancia a párkapcsolatokban. Ez oda vezetett, hogy jelentősen megnőtt a válások száma, sok esetben a konfliktusok feloldása helyett a válást választják. Magyarország e téren Európa „élmezőnyébe” került.

A családdal, a házassággal, a gyerekvállalással kapcsolatos hozzáállást alapvetően két tényező befolyásolja: az értékek és normák világa, valamint az adott időszakban és helyen meglévő körülmények. (A kisgyermekes szülők családi étellel kapcsolatos attitűdjeit lásd S. Molnár Edit tanulmányában, 59–64. old.) Európában a 70-es évektől megingott a jóléti állam folyamatos fejlődésébe vetett bizalom, s ez hatással volt az itt említett értékek és normák alakulására, amelyeket befolyásoltak a férfi–női szerepmódosulások is. Egyre elfogadottabbá vált a házasságkötés előtti és a házasságon kívüli szexuális kapcsolat, s enyhült a házások nem a házastársukkal folytatott kapcsolatának megítélése. Ebben szere-

pet játszott a fogamzásgátló tabletták széleskörű elterjedése is. Az elmúlt évtizedben általában erősödött a konzervatív felfogás; a házassági hűség értékerősödését az AIDS-től való félelem is befolyásolta. (Az értékek változásának nemzetközi elemzését lásd Cseh-Szombathy László tanulmányában, 19–26. old.)

Az értékek és normák legtöbbje gyerekkorban alakul ki a szocializáció folyamán. Ennek során sajátítják el a gyerekek a különböző (férfi–női, házasságbeli stb.) szerepeket, amelyek általában meghatározólag hatnak életük későbbi szakaszaiban is. A szocializációs folyamat nem egyirányú, a gyermek – különösen nagyobb korában – vissza is hat szüleire, egyéb környezetére. A családi szocializáció módszere és tartalma társadalmi rétegenként különbözik, részben ezen keresztül „öröklődik át” a társadalmi hovatartozás, a kialakult társadalmi struktúra. (A családi szocializációról lásd Somlai Péter cikkét, 33–37. old.)

Az így kialakult értékek alapján döntenek el az emberek, hogy például miért akarnak házasságot kötni, milyen elvárásaik vannak ezzel kapcsolatban, vagy mennyire fogadják el a válást? Részben szintén ezen értékek alapján dől el, hogy milyen szerepe van a házassági döntésekben a gyerek vállalásának és az anyagi biztonságérzetnek. Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keresett választ a TÁRKI (Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés) által 1994-ben végzett nemzetközi kutatás. Ennek néhány eredményét közli Tóth Olga tanulmánya (27–32. old.).

Részben szintén a szocializációra és a családban követett mintákra vezethető vissza, hogy valaki milyen életmódot folytat, milyen életstílust követ, milyen fogyasztási igényei alakulnak ki. A családtagok iskolai végzettsége, foglalkozása, jövedelme és fogyasztása alapján különböző típusokba sorolhatók az egyes családok. Egy ilyen jellegű kutatásról ad számot Utasi Ágnes tanulmánya (45–52. old.).

A kutatások eredményei azt látszanak alátámasztani, hogy a magyar lakosság a házasságnak és a családnak nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a legtöbb nyugat-európai. Vagyis a magyar lakosok jelentős többsége számára a házasságban és családban élés jelenti a természetes életformát. A házasság népszerűsége gazdasági ésszerűségből is fakad. Az alacsony munkabérek kétkeresős háztartást tettek szükségessé. A szocialista rendszer társadalmi juttatásai a házasságban élőket előnyben részesítették, főleg a lakáshoz jutás tekintetében. A késői Kádár-korszakban elterjedő második gazdaság a családot részben ismét munkaszervezetté tette. A jelenlegi vállalkozások nagy többsége családi kisvállalkozás, amelyben a házastársak gazdasági kooperációja elengedhetetlen. A házastársak egyenrangú gazdasági szereplővé válása egyidejűleg erősíti a házasságot, s növeli konfliktusforrásait. Az átalakuló norma- és értékrendszer következményeként a házassághoz ragaszkodás mellett az emberek ugyanakkor kiábrándultságot is éreznek a házasság és a család intézményével kapcsolatban, s valószínű, hogy számos házastársi és családi konfliktus e kettősségre vezethető vissza. (Buda Béla a családi konfliktusok kezelését célzó családterápia fontosabb irányzatait ismerteti, 39–44. old.)

A felmérések azt mutatják, hogy a lakosság nagyobb hányada nem tekinti válságban lévőnek a család és a házasság intézményét, annak ellenére, hogy

tapasztalja, átéli az ezzel kapcsolatos konfliktusokat és működészavarokat. Kísérletek folynak a házasság intézményének „megújítására” is, például az ún. nyitott házasság formájában. Egy egyre növekvő kisebbség ugyanakkor nem fogadja el a hagyományos házastársi és családi kereteket, újakkal kísérletezik (pl. élettársi kapcsolatok, kommunák), s csak az idő dönti majd el, hogy ezek közül lesz-e és ha igen, melyik lesz olyan, amelyik tartósan fog a család és a házasság alternatívájaként funkcionálni.

Enyedi György – Tamási Péter

Házasság, család, háztartás és rokonság a 18–20. században

Faragó Tamás

A történeti szociológus nincs irigylésre méltó helyzetben, amikor kutatásainak nekikezd. Nem tud megfigyelni, nem tud interjúkat készíteni vagy kérdőíveket kitölteni; kénytelen megalkudni a levéltárakban fennmaradt források nem minden esetben széles körű lehetőségeivel. A levéltárakban őrzött régi iratokból meglehetősen nehéz megismerni az egykori társadalmi normákat, véleményeket, attitűdöket, konfliktusokat, különösen a népesség többségét kitevő alsó rétegekre vonatkozóan.

Írásom kiinduló pontja a 18. század. Ez részben a források szülte kényszer: ettől kezdve állnak tömegesen rendelkezésünkre azok az anyakönyvekből, népességösszeírásokból származó adatok, amelyekből témánkkal kapcsolatban nagy mennyiségű, részletes, megbízható információkhoz juthatunk. Másrészt ez az az időszak, amikor a modern magyarországi társadalom a vándormozgalmak során az etnikai, felekezeti és kulturális sokszínűségével kialakult. Ily módon Magyarország a 18. századtól kezdve szinte kelet-európai „olvasztótégely”: kultúrák, etnikumok, felekezetek találkozásának és diffúziójának színhelye lett. Ekkor ütközött itt össze, majd olvadt egymásba a kelet- és a nyugat-európai feudalizmus, illetve a hagyományos és a polgári értékrend. A fentiekből következik, hogy a magyar(országi) társadalom a 18–19. század folyamán számos értelemben többretegű. A késő feudalizmusra jellemző társadalmi státusbeli–foglalkozási–vagyonai kategóriáknak megfelelően, különböző szokások–értékrendek–kultúrák is hosszabb ideig éltek egymás mellett. Ezzel együtt, a kölcsönös diffúzió eredményeképpen a 19. század végétől érezhetően megindult a homogenizálódás (máig sem teljesen befejeződött) folyamata is.

Házasságkötés tegnap és ma

A házasságkötés a 18–19. század hagyományos világában sokkal inkább csoportdöntés volt, mint egyéni elhatározás. A néprajzi irodalom részletesen ismereti azokat a szempontokat, amelyek alapján a párválasztás a szülők, a rokonság, illetve az erre „szakosodott” közvetítő személyek révén megtörtént. E folyamatban a házasságot kötők szándékai, érzései nem az első helyen szerepeltek. Az iparosítás előtti korszak házasságkötései meglehetősen szigorúan követték a társadalmi és foglalkozási csoport, a felekezet, illetve a helyi társadalom normáit. A házasságok erősen szerződészerűek voltak (bár nem kell feltétlenül írásos

formára gondolni). Nemcsak a partner személyének, hanem az időpontnak is meg kellett felelnie a szokásoknak (a házasságkötők életkora, az esküvő és a lakodalom napja, évszaka stb.). A felek ezenkívül határozottan törekedtek a gazdasági, társadalmi, kulturális megfelelésre. Viszonylag kicsi, földrajzilag és társadalmilag meghatározott (és egyúttal zárt, endogám) házassági körök alakultak ki, amelyek létezése már a középkortól kezdve kimutatható. Az első házasságkötés fiatalon történt: a 18. század végén a férfiak átlagosan 22 évesen, a nők valamivel hamarabb, 20 éves koruk körül házasodtak (lásd a 65. oldalon lévő táblázatot). Néhol, elsősorban Dél-Magyarországon lényegesen korábbi házassági gyakorlattal is találkozhatunk. Esküvő után a fiatalok nagyobb része nem önállósult, hanem az ifjú férj szüleinek a háztartásában maradt, nem ritkán egy-két évtizedig, esetleg az apa vagy após haláláig (ez az ún. patrilokális lakóhelyválasztás). A házasodás majdnem teljes körű, gyakorlatilag csak azok maradtak ki belőle, akik erre valamilyen fizikai-biológiai ok miatt nem voltak alkalmasak. A házas állapot egy életre szólt; még a 19. század utolsó harmadában is az esetek 99%-ában csak a halál vetett véget az összeeskötött emberpárok közös életének.

A 20. század közepére a házasságkötési döntés individualizálódott és nagyrészt kikerült az „öregék” hatásköre alól. A rokoni vélemények, csakúgy mint a korábbi endogámia szabályai elveszítették erejüket. Nagyrészt egyéni mérlegelés tárgyává vált, hogy valaki kulturálisan, társadalmilag eltérő vagy azonos rétegben keresi és találja-e meg házastársát. Az új házások túlnyomó többsége igyekszik egyúttal saját háztartást létrehozni (még abban az esetben is, ha saját lakás híján átmenetileg valamelyik szülőnél húzódnak meg). Az önállóbb házasságkötés egyúttal az esküvő időbeli eltolódását is jelenti. A 20. század közepén az első házasságot kötő férfiak életkora átlagosan körülbelül három, a nőké pedig két évvel haladja meg a 18. század végét. Úgy is mondhatjuk, hogy a falusi (vidéki) házasságkötés az életkorok tekintetében közelít a városi modellhez, ahol a házasságkötésre már a 18. században is körülbelül két évvel később került sor mind a férfiak, mind a nők esetében. A házasságkötés aktusa szekularizálódik: nem veszik többé figyelembe azokat az egyházi tilalmakat, amelyek korábban az év bizonyos szakaszaiban, illetve az istentisztelet számára fenntartott hétvégén tartandó esküvőkre és lakodalmakra vonatkoztak. A polgári házasság elterjedése a felbonthatatlanság tilalmát szintén elsöpri. Így ma már a házasságok egyharmadát nem a halál, hanem a bíróság szünteti meg (és ez a trend alighanem még növekszik).

Kérdés, hogy van-e éles határ a két korszak között. Az átlagos házasságkötési kor növekedése a két világháború között állt meg, a válások növekedése a századfordulón indult és az 1980-as évek közepéig tartott. A szekularizálódás, a házassági szezonális változásának kezdete Budapesten a századfordulóhoz, vidéken azonban inkább az 1950-es évekhez köthető. Az etnikai-felekezeti csoportok egymás iránti nyitása, a házasságkötések társadalmi és kulturális értelemben vett exogámmá válása még ennél is később kezdődött és még ma sem fejeződött be teljesen. A régi falusi párválasztási és házassági modell megrendülése, majd átalakulása a hagyományos paraszti lét felszámolásához, vagyis az

1950–1960-as évekhez köthető, bár tudjuk, hogy eróziója már korábban, a századfordulón megindult, az iparosodás, a városba vándorlás kezdetével. Vagyis valójában nem beszélhetünk korszakhatárról, hanem sokkal inkább egy olyan átalakulási folyamatról, amely a nagyvárosokban és az urbánus rétegekben a 19. század utolsó harmadában indult és a két világháború között kezdett megállapodni. A falvakban viszont a változások inkább az I. világháború után kezdődtek és csak az 1960–1970-es években lett más a világ.

A család két évszázada

A kiindulásnak tekintett 18–19. században az emberek életére a származási család legalább olyan mértékben gyakorolt hatást, mint saját családjuk. Ez utóbbi mérete a ma megszokottnál lényegesen nagyobb volt. A nagy halandóság ellenére az igen magas termékenység miatt átlagosan közel három gyermek volt egy-egy családban. Így az átlagos családnagyság négy és öt fő között mozgott. Az emberi életnek azonban ekkor még nem a család volt az egyetlen fontos elsődleges csoportja. A korszakra jellemző, hogy a család, a háztartás és a „családi” gazdaság még külön egységekként léteztek. Eltérő szerkezettel, eltérő feladatokkal, eltérő fejlődési, illetve életciklusokkal rendelkeztek. A család elsődleges feladata a prokreáció, azaz a csoport „újratermelése”. Az élet tényleges társadalmi kereteit viszont az ennél bővebb, rokonokat, esetenként szolgálkat is magában foglaló együtt élő csoport, a háztartás jelentette. A pusztán prokreációs családok fennmaradása a magas halálozás miatt rövidebb ideig tartott, esetlegesebb volt. Hosszú távon a származási családok fennmaradása a mainál sokkal stabilabbnak tűnik. Egyrészt a több utódot eredményező magasabb termékenység, másrészt a „família” fennmaradására irányuló tudatos törekvés miatt.

A 20. századi modellben a származási család szerepe erőteljesen csökken, a família neve, fennmaradása az utódok számára már nem annyira lényeges. A család stabilitása, rövid távú életciklusának hossza azonban nem növekszik, mivel a válás gyakrabban és gyorsabban szünteti meg a családok jelentős hányadát. A családok nagysága szintén csökken: a gyermekszám rohamos esése miatt mai átlaga nem éri el a három főt sem. A család és a háztartás fogalma fokozatosan összemosódik és ma már a kettő inkább csak az elemzések szintjén különbözik egymástól.

Ha a két korszak jellemző családmmodelljeit szeretnénk elhatárolni, jóval több problémával állunk szemben, mint a házasságkötések esetében. A mai tapasztalatokból kiinduló kutatók (akár néprajzosok, akár szociológusok) nem minden esetben érzékelik világosan azt, hogy a család és a háztartás jelentéstartalma a korábbi időszakokban más volt. Nem mindig különböztetik meg világosan a származási és a prokreációs családokat sem. Leginkább talán az a baj, hogy a család hosszú távú vizsgálata sok esetben leszűkül a termékenység alakulására, továbbá nem tud(ott) teljesen független maradni a nem szakmai vélemények hatásától sem (pl. az „egyke viták”). Tény, hogy igazán világos adatsorunk csak

a termékenység alakulásáról van. Ennek csökkenése, eltekintve most a szórványos 18. századi kezdetektől, lényegében a 19. század utolsó harmadától fogva egészen az 1960-as évekig tartott. Élesen elhatárolható korszak nincs, ráadásul a termékenységszökkenés regionálisan erős eltéréseket mutat.

Nagycsalád, háztartás és kisgazdaság

A hagyományos kutatás – elsősorban a néprajzkutatók idősebb generációja – még a tíznél is több emberből álló „nagycsaládban” gondolkodik. (Az olvasónak néha az lehet a benyomása, hogy a szerzők egy része nemes versenyben áll egymással: ki talált több főből álló „nagycsaládot”.) Az 1970-es évek óta, a külföldi példák nyomán Magyarországon is fellendült család- és háztartástörténeti kutatások szerint azonban a helyzet ennél sokkal árnyaltabb. Az eddigi esettanulmányok csak viszonylag ritkán jelzik bonyolultabb összetételű háztartások előfordulását egy-egy közösségben. A fenti eredmények azt sejtetik, hogy nem több család együttélése volt a domináns a hagyományos magyar társadalomban. Ráadásul a történeti Magyarországon a Balkánról és a Nyugat-Európából (főként Németországból) behozott együttélési minták keveredtek a 18. század folyamán a már régóta itt élő magyar és szlovák népesség sajátos háztartástípusaival. Ugyancsak jelentősek voltak a különbségek a más-más gazdasági alapokkal bíró, eltérő életmódot folytató birtokos parasztok, zsellérek, kézművesek, illetve a közép- és nagybirtokos nemesi elit famíliái, szokásai és együttélési gyakorlatai között. A háztartás mint csoport számottevően különbözött a megélhetésének alapját jelentő gazdaságtól, illetve műhelytől. A vagyontalanok háztartásai a mai időszakhoz hasonlóan *csak fogyasztási egységek* voltak. Megélhetésüket valamely más háztartás által „üzemeltetett” keretben szerezték meg. Ezzel szemben a birtokos parasztság gazdaságai túlterjedtek a háztartás határain: rendszeresen foglalkoztattak bejáró zselléreket, munkacsúcsok idején pedig alkalmi munkásokat. A háztartáson belül élő egyének „típusválasztéka”, illetve az egyének életciklusa a 18–19. század folyamán szinte etnikumtól, társadalmi rétegtől függetlenül gazdagabb és bonyolultabb volt, mint a 20. században. Olyan szakaszok is találhatóak benne, amelyek ma már nincsenek, vagy nem általánosak (pl. szolgaként, rokonként élés). A férfiak egy része 200 évvel ezelőtt hosszabb ideig maradt gyermek-státusban – gyakorlatilag egészen addig, amíg házasságot nem kötött – és onnan sem biztos, hogy azonnal az „önálló háztartásfő” pozíciójába tudott átlépni. Néha egy-két évtizedet is rokonként atyja vagy bátyja háztartásában töltött. A többség harmincas éveiben, de voltak, akik csak 40 éves koruk után lettek önállóak. A nők életútja hasonló volt, bár voltak eltérések is: a korábbi házasságkötés miatt rövidebb volt a „gyermekszakasz”, viszont életük utolsó évtizedeit gyakran ismét „rokonként” töltötték. A megözvegyült asszony gyakorta elveszítette háztartása vezetését: e patriarchális világban kénytelen volt azt felnőtt fiának, esetleg egy másik idősebb férfirokonnak átengedni. Újraházasodását a helyi társadalom nem minden esetben bátorította.

Huszadik századi adataink szerint a háztartások szerkezetében is látványos a változás. A szolgák és rokonok aránya, valamint a családok nagysága radikálisan csökkent. Mindez az átlagos háztartásnagyság radikális csökkenését és szerkezeti-összetételbeli leegyszerűsödését hozta magával. A háztartásmodellek korábbi sokszínűsége fokozatosan elszegényesedik: ha egyszerűbb a szerkezet, nem él együtt több család, így nem sok változat lehetséges. Ennek eredményeképpen a család és a háztartás egyre inkább összemosisodik. Az egyszerűsödés azonban nem erősíti a stabilitást, sőt éppen ellenkező hatást gyakorol. Az összetartás meggyengül, a csoport *elveszti funkciói egy részét, melyet részben társadalmi intézmények vesznek át.* Elsősorban az oktatás-nevelés kerül ki a háztartás keretéből. Gazdasági, szociális, egészségügyi, betegápolási funkciók válnak le a háztartásról. A gazdaság és a háztartás egyre jobban elszakad egymástól. Ez a tendencia az árutermelést is folytató, háztartást üzemeltető falusi népesség körében, illetve az 1980-as évek végéig fokozatosan csökkenő számú kiskereskedők és kisiparosok esetében nem érvényesül következetesen.

Az 1960 előtti időszakra vonatkozóan nincs megfelelő háztartásstatisztika, így a – reprezentatívnak nem nevezhető – 18. századi esettanulmányok és az 1960-as évek közötti trendre vonatkozóan inkább csak feltevéseink lehetnek. Az 1949. évi népszámlálás alapján becsülhető országos háztartásszerkezetek erős hasonlóságot mutatnak a fent említett esettanulmányokban találhatóakkal. Arra kell tehát gondolnunk, hogy e téren sem számolhatunk éles határokkal a 20. század folyamán. A lakók/lakások arányszámának alakulása, valamint a néprajzi kutatások tanúsága szerint a „hagyományos világ” háztartásai a századfordulótól kezdve mindenképpen változásokra kényszerültek. Az iparosodás–városiasodás–kivándorlás, majd az I. világháború és az azt követő népességmozgások traumája az együttélés, a családon belüli rend és hatalom viszonyrendszerét megtépázta és fokozatosan *felgyorsította a „modern” kiscsaládok terjedésének folyamatát.*

A rokonság szerepe és funkcióváltásai

A hagyományos társadalmakban nagy volt a rokonság szerepe, s gazdagabb volt a számon tartott rokonsági kör. A rokonok egy része néha átmenetileg, néha huzamosabb ideig közös háztartásban, vagy legalábbis egymás szomszédságában élt. Igen alacsony azoknak a száma és aránya, akik egy-egy falun belül nem rendelkeztek valamilyen rokoni kapcsolattal. A helyi közösségek is tulajdonképpen néhány nagy „rokoni hálóra” épültek. Feltételezhető, hogy a hagyományos társadalmakban a rokoni kapcsolattartás, a rokonság szerepe az egyének életében sokkal nagyobb és fontosabb volt a manapság tapasztaltnál.

Az utolsó évszázad e téren is jelentős változásokat eredményezett. Az együtt élő rokonok aránya a népesség korábbi 20–30%-áról fokozatosan 10% alá csökkent. A kimutatható rokonságon belül a kapcsolattartás nagyrészt a származási családra, elsősorban a szülőkre és néhány más, földrajzilag elérhető közelségben élő rokonra szűkölt.

Visszaszorult a rokonsági hálók szerepe a helyi közösségekben is. Csökkent a rokonként élés szerepe a fiatalok, a fiatal felnőttek között, míg nőtt az idősek körében. A vagyontalan idős emberek manapság sokkal inkább rászorulnak rokonaik támogatására akár önállóságuk feladása árán is, mint ahogyan arra korábban, a hagyományos világ parasztgazdái rákényszerültek. Ebbe a kényszerhelyzetbe azelőtt inkább csak a nők kerültek, ma azonban már a férfiak is. Így az utóbbi évtizedekben csökkent a nemek közötti különbség ebben a tekintetben is.

Érvként használt adataink valójában egyetlen falu (Fajsz), egyetlen közösség egyetlen időszakára vonatkoznak. Nagyobb mértékű, szélesebb érvényre igényt tartó történeti rokonságkutatásról azonban nincs tudomásunk. Az 1945 után elhallgattatott genealógia még nem igazán talált magára, s a kulturális antropológia is egyelőre önmaga megszervezésével kénytelen foglalkozni. Így a háttérinformációk hiánya miatt a fenti érvelés még további kutatásokat és bizonyítást igényel.

Változások a magyar családban

Pongrácz Tiborné

A tanulmány azt kívánja bemutatni, hogy a magyar családokban lezajlott folyamatok, változások mennyiben azonosak a fejlett országokban végbementekkel, illetve mennyire specifikusak, hogyan függnek össze az elmúlt évtizedek családpolitikai gyakorlatával.

A házasságkötési kedv változása

Magyarország több mint száz éven át a magas házassági gyakoriságú országok közé tartozott. A férfiak túlnyomó többsége, a nők 90–100%-a legalább egyszer házasságra lépett. A házasságkötések csökkenése mintegy 15–20 éve kezdődött Magyarországon, s ma már csak a nők 70–80%-a köt házasságot. Ezzel hazánk európai viszonylatban *a magas házasságú országok csoportjából a közepes házassági készségű országok csoportjába került.*

A házassági készség hazai csökkenése részét képezi egy általános nemzetközi tendenciának, amely Nyugat- és Észak-Európában már jóval korábban megkezdődött. A házassági viszonyok változása a 60-as években Svédországban kezdődött, majd a 70-es években áterjedt Nyugat-Európa legtöbb országára. Elsőként Angliát, Hollandiát és Franciaországot érintette. Az észak-európai országok egy részében a házassági korbba lépő nőknek várhatóan csak 50–60%-a fog házasságot kötni az ezredforduló környékén. Ez a házassági magatartás forradalmi változását, a házasság hagyományos szerepének, jelentőségének erőteljes visszaszorulását jelzi. Az európai adatok elemzése arra utal, hogy a házasságkötések hazánkban tapasztalt visszaesése nem magyarázható az elmúlt negyven év szocialista ideológiáján alapuló társadalmi-gazdasági változásokkal. A volt szocialista országok túlnyomó többségében ugyanis nem következett be a magyarországihoz hasonló csökkenés, és Európában – Görögország mellett – éppen ezek az országok (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Szovjetunió) képezik azt a csoportot, amelyre még mindig a magas házassági készség jellemző. Ezekben az országokban a nők minimum 90%-a legalább egyszer házasságra lép.

A házasságkötések gyakorisága nemcsak az első házasságkötések esetében, de az özvegyülést, vagy válást követő ún. *újraházasságok esetében is csökkenést mutat.* Magyarországon, elsősorban a magas halálozások miatt, az újraházasságok tradicionálisan elfogadott intézmény volt. A II. világháborút követően az özve-

gyek újráházasodása jelentősen visszaszorult, de mind abszolút, mind relatív értelemben megemelkedett a válás után házasságot kötők aránya. Egészen a 70-es évek közepéig-végéig az újráházasodás rendkívül népszerű volt az elváltak körében. A férfiak háromnegyede, a nők kétharmada lépett újból házasságra. A 80-as években radikális változás következett be (elsősorban a férfiak körében), s napjainkban az elváltaknak kevesebb mint a fele vállalkozik újabb házasságra, és ez a tendencia csökkenő. A házasságra nem lépő személyek a házasságkötés helyett vagy az egyedüllétet, vagy a párkapcsolatnak egy lazább, nem legalizált formáját, az élettársi kapcsolatot választják.

A nem legalizált párkapcsolatok népszerűbbé válása az 1960-as évek második felében az észak-európai országokban kezdődött. Az 1970-es évek végére mint a házasság kötöttségeitől mentes, újfajta életstílus, már Nyugat-Európa számos országában tért hódított. Elterjedésében és társadalmi elfogadásában kétségkívül szerepet játszik a posztmodern ideológia egyéni és társadalmi értékrendeket befolyásoló hatása is. A posztmodern ideológia az ember érzelmeinek, vágyainak, céljainak szabadságát hirdeti, és elutasítja az egyén pillanatnyi önmegvalósításának kötöttségeit, ígéretet általi korlátozását. A fenti gondolatmenet logikus következménye a hagyományos család intézményének elutasítása, és egy olyan párkapcsolati forma előnyben részesítése, amely bármikor, különösebb jogi következmények és nehézségek nélkül megszüntethető. A hagyományos „polgári” család elleni tiltakozás kifejeződéseként megjelenő új együttélési forma napjainkban Európa-szerte már úgy elterjedt, hogy nem lehet egyértelműen megállapítani: az együtt élők milyen arányban azonosulnak az ideológiával, vagy csak egyszerűen követik a divatot.

A családok működészavarai

A házasságok instabilak, gyakran válással végződnek. Ezek gyakoriságát tekintve Európában, illetve hazánkban a folyamatok iránya, jellege ellentétes képet mutat. Míg a 60-as években a nyugat-európai országok többségében a házasságoknak legfeljebb 8–10%-a végződött válással, napjainkra ez az arány egyes országokban a 40%-ot is meghaladja. Az európai válási statisztikát húsz évvel ezelőtt (a Szovjetunióval együtt) Magyarország vezette. A 70-es évek óta viszont Nyugat-Európa számos országában ugrásszerűen megnőtt a válások száma. Bár a válások gyakorisága hazánkban is bizonyos emelkedést mutatott, de a növekedés üteme olyan mértékben maradt el az európai országok átlagától, hogy Magyarország Európán belül a magas gyakoriságú csoportból a közepes gyakoriságú országok közé került.

Az utóbbi években tapasztalható viszonylagos javulás ellenére Magyarországot az elmúlt negyven évben a válások igen magas száma jellemezte. Ebben kétségkívül szerepet játszott a II. világháborút követő évtizedek társadalmi-gazdasági rendszere. 1952-ben hatályba lépett az európai viszonylatban rendkívül liberális bontójog. E jogi szabályozás, mely kétségkívül a marxista eszmék meg-

valósulását is szolgálta (lásd Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkájában megfogalmazott nézeteket), mégis csak a feltételeit teremtette meg a konfliktusfeloldás e radikális formájának. E feltételeket kihasználva azonban, a válás rövid idő alatt a házasság befejezésének szokásos, elfogadott módjává vált, ami jelentős változás volt a háború előtti közfelfogáshoz képest.

A házasságok instabilitását előmozdító társadalmi folyamatok közül a legfontosabbakat csupán felsorolásszerűen és mélyebb elemzés nélkül adom meg az alábbiakban. Első helyen említendő a nők tömeges munkába állítása, melynek oka nemcsak az ipar részére olcsó és tömeges munkaerő biztosítása volt, de ugyanilyen fontos volt a hagyományos értékeket hordozó család gyengítésének szempontja is.

A kisgyermekes anyák nyolcórás munkáját az állam a gyermekek igen korai közösségbe vitelével, a gyermeknevelés alóli mentesítéssel igyekezett „kompenzálni”. A tradicionális családi miliő hiánya következtében egy olyan generáció nőtt fel, amely lényegében soha nem látta a harmonikus családi mintát, és így nem szerezhette meg a családi élet mindennapi nehézségeinek, esetleges konfliktusainak kezelésében sem.

Az erőltetett, nem szerves fejlődési folyamat által kiváltott társadalmi mobilitás azon része, amely a szükséges iskolázottsági, kulturális ismeretek nélkül emelt át embereket egyik társadalmi rétegből a másikba vagy harmadikba, gyakran feldolgozhatatlan konfliktusokat teremtett mind a mobilizálódó személy, mind házastársa, családja számára. A regionális mobilitás, ami elsősorban urbanizációt jelentett, szintén befolyásolta a házasságokkal kapcsolatos hagyományos értékrendet, egyfelől a válást liberálisabban megítélő városi minta átvételével, másfelől a falusi közösségek magatartást szabályozó, ellenőrző szerepének megszűnésével. Ehhez járult a kisparaszti gazdaságok szétverése miatt földjéről elűldözött falusi munkaerő ingáztatása az épülő szocialista városokba és a szocialista iparba. Ez a családi, háztartási kapcsolatok fellazulását, ellehetetlenülését eredményezte, s együtt járt a sok esetben már csak papíron létező házasságok tényleges bírósági felbontásával.

Mindezek mellett negatívan hatott a házasságok stabilitására a vallás befolyásoló szerepének a visszaszorítása. A házasságnak szentségként, felbonthatatlan kötelekként történő felfogása helyébe a szocialista erkölcs értékrendszere lépett, amely a házasság intézményét olyan kapcsolatként értelmezte, amely jogi aktsal megszüntethető. A tradicionális, vallásos értékrend alapján álló házasság, a családi stabilitás mindenáron történő megőrzésének igénye kispolgári attitűdnek, csökkent értékű magatartásnak minősült. A családi konfliktusok megoldására a házaselek, elsősorban az emancipációs ideológiát követő nők, egyre gyakrabban éltek a válókereset beadásával akkor is, amikor ez a lépés nem állt összhangban a konfliktus súlyával.

A házastársak gyakran gyermekeik érdekeire sincsenek tekintettel. A válások száma a kisgyermeket, gyermekeket nevelő családok esetében emelkedett leginkább. A gyermekes szülők válása a következő nemzedék házasságkötéseinek

stabilitását is befolyásolhatja: a családi szocializáció hatásaként a kisebb konfliktusok válás útján történő feloldása *a szülői minta követése révén elfogadott, természetes, morális aggályokat nem hordozó magatartássá válik*. Ez hozzájárulhat egy önmagát erősítő folyamat kialakulásához, egy egoista, individualista értékrend elterjedéséhez és általánossá válásához.

A családok működészavarának további jelzője a születési arányszám olyan mérvű visszaesése, amely már nem elégséges a társadalom reprodukciójához.

A termékenység, a gyermekvállalási kedv csökkenése Európa egészére jellemző. Ám míg az európai országok többségében a háború után jelentős születési többlet, ún. „baby boom” alakult ki, és a visszaesés első jelei csak a 70-es években mutatkoztak, addig hazánkban e negatív helyzet korábban jött létre. A születési arányszám csökkenése Magyarországon már a század elején megkezdődött, majd a II. világháború után a folyamat felgyorsult. A szociális beruházások és az egészségvédelem elhanyagolása, a követett lakáspolitikák, a családok instabilitását előidéző társadalmi-gazdasági változások mind hozzájárultak a gyermekvállalási kedv visszaeséséhez.

A hagyományosan magasabb termékenységű eltartott női rétegek munkába állítása önmagában termékenységsökkenést eredményezett. Az emancipációs ideológia propagálása a „csak” családanyai feladatokat vállaló nőket másodrendű állampolgárokká degradálta, miközben az önmegvalósítást, az egyéni képességek kibontakoztatását a női munkavállaláshoz kötötte. Meg kell jegyezni, hogy a negyven évig tartó ideológiai nyomás ellenére az emberek túlnyomó többsége nem azonosult a nők reprodukciós funkcióit háttérbe szorító, degradáló véleményekkel. A 70-es évek óta folyó demográfiai, szociológiai kutatások eredményei azt mutatják, hogy többségükben mind a férfiak, mind az érintett nők fontosabbnak tartják a hagyományos családi, anyai szerepet és a kisgyermekes anyák munkavállalását inkább csak kényszermegoldásnak tekintik. Ez úgy is megfogalmazható, hogy az egyenjogúság eszménye az anyai hivatás és a munkavállalás közötti szabad választás lehetőségét is jelenti. Vagyis az emancipáció érvényre jutását éppen az korlátozza, hogy a munkavállalás a nők számára nem választott alternatíva, hanem gazdasági kényszerűség.

Az átlagos gyermekszám hazai csökkenésének van olyan tényezője is, amely az elmúlt rendszerre vezethető vissza. Ilyen a hagyományosan magas termékenységű mezőgazdasági népesség urbanizálása, és a kisparaszti gazdaságok felszámolása, amely a gyermek gazdasági, munkaerő-funkcióját szüntette meg.

Európa számos országában, elsősorban a skandináv országokban, nincs számottevő különbség az élettársi kapcsolatok és a házasságok termékenysége között. Hazánkban az élettársi kapcsolatok túlnyomó többségéből nem származik gyermek. A közvélemény toleranciája a nem legalizált kapcsolatoknál csak a terhesség bekövetkezéséig terjed, a gyermek megszületését általában csak házasságból tartják elfogadhatónak. Ezen társadalmi elvárásnak megfelelően hazánkban a házasságon kívül született gyermekek aránya hosszú évtizedeken keresztül hagyományosan alacsony volt (5–7%), míg az utóbbi néhány évben ugrásszerű emelkedés tapasztalható (15%). Ha ez a tendencia folytatódik, akkor a társada-

lom számára megszokottabbá válhat a házasságon kívüli gyermekvállalás. Ez a növekvő társadalmi elfogadottság viszont az arányszámok újabb növekedését vonhatja maga után. Megítélésem szerint ez a folyamat a családi stabilitás további gyengülését, a hagyományos értékrend további – szerintem nem kívánatos – átalakulását eredményezheti.

Magyarország a 60-as és 70-es években Európa legalacsonyabb termékenysé-
gű országai közé tartozott (a skandináv országokkal és az NSZK-val együtt). A 80-as évekre relatív helyzetünk javult, éppen annak következtében, hogy a korábban magas születési gyakoriságot mutató országokban a gyermekvállalási kedv drasztikus visszaesése következett be (például a dél-európai országokban). Jelenleg hazánk Európa közepes termékenysé-
gű országai közé tartozik. Helyze-
tünk e viszonylagos javulása ellenére a magyarországi termékenység továbbra is alacsony, és *nem biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját.*

Az átlagos gyermekszám csökkenéséhez mind hazánkban, mind Európa többi országában hozzájárult a családi értékrend változása, a gyermek családon belüli szerepének, jelentőségének módosulása. A családi értékrend materializálódása, az anyagi javak iránti igények kielégítésének az elsődlegessége nem független a vallás társadalmi magatartást befolyásoló szerepének visszaszorulásától. Míg azonban ez Európa számos országában egy lassú, évszázados folyamat eredménye volt, addig hazánkban egy erőszakosan végrehajtott ideológiai változtatás következményének tudható be. A tradicionális értékrend felbomlasztása morális vákuumot hozott létre, amely megnehezíti a családok számára a változó társadalmi-gazdasági viszonyok közötti eligazodást, az új élethelyzetek elfogadását.

A művi abortusz valláserkölcsei összefüggéseinek tudatos figyelmen kívül hagyása nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a bekövetkezett terhesség megszakítása általános gyakorlat maradt akkor is, amikor már a megelőzésre szolgáló hatékony eszközök széles körben, általánosan hozzáférhetővé váltak. Napjainkban éles határvonal húzódik Európa nyugati és keleti része között (Lengyelország kivételével) a megszakított terhességek előfordulási gyakoriságát illetően.

Meglepő a terhességszakítások gyakoriságának a nők iskolai végzettsége szerinti megoszlása. Az egyetemet, főiskolát végzett nők ugyanis ugyanolyan arányban szakítatják meg nem kívánt terhességüket, mint a legfeljebb nyolc általános osztályt végzettek. Mivel a két csoport ismeretanyaga nyilvánvalóan különböző, valószínűsíthető az értékrend hasonlósága.

Következtetések

A magyar családok jelenlegi helyzete, házassági és gyermekvállalási magatartása, valamint értékrendszere jelentős történelmi örökségeket hordoz. Ugyanakkor megtalálhatók bennük a II. világháborút követő évtizedek társadalmi-gazdasági rendszerével összefüggő sajátosságok is. A magyar tendenciák sok tekintetben, ha időeltolódással is, jól illeszkednek az európai trendekbe. A magas válási arányszámokat és az alacsony születési gyakoriságot tekintve megelőztük Euró-

pát, de az ott bekövetkezett negatív változások következményeképpen hazánk relatív helyzete javult. A házasságkötések számának visszaesése Magyarországon később következett be, s így az évszázadokon át magas házassági gyakoriságot mutató országok közül hazánk napjainkra a közepes nagyságrenddel jellemezhető országok közé került.

A család intézménye Magyarországon, ha működészavarokkal is küszködik, továbbra is fontos szerepet tölt be. A családok értékrendje a bomlasztó hatások ellenére sok tekintetben még mindig egészségesebb, mint Európa számos országában. A posztmodern ideológiák lényegileg nem befolyásolták a gyermekvállalási magatartást. Hazánkban a posztmodern ideológiával, az egyéni szabadság abszolutizálásával összefüggő tudatos gyermektelenség jóformán ismeretlen magatartásforma, szinte minden házaspár gyermek felnevelésével tervezi jövőendő életét.

Az ország lakosainak száma a 80-as évek eleje óta abszolút értelemben is csökken, ami csak részben magyarázható a születések alacsony számával. Először is a halálozások igen magas, európai viszonylatban a legmagasabb gyakoriságára vezethető vissza. Népeségcsökkenés Európában, Magyarországon kívül egyedül Németországban fordul elő.

A magyar népeségcsökkenés megállítása elképzelhetetlen az egyedülállóan kedvezőtlen halandósági viszonyok javítása nélkül, de ugyanígy fontos a népesség reprodukciójához szükséges termékenységi szint elérése és biztosítása is. A halandósági viszonyok javítása megállíthatja a népesség csökkenését, de egyelőre eddig, innovációra kevésbé fogékony, megmerevedett társadalom kialakulásához vezethet. A gyermekvállalási hajlandóság ösztönzése megvalósíthatatlan a gyermeknevelés feltételeit biztosító, megkönnyítő család- és népesedéspolitika nélkül. A gyermekvállalás talán elsősorban nem is az anyagi tényezőktől függ. Az anyagiakkal legalább azonos mértékben befolyásolja a társadalmi közhangulat, a gyermek(ek) szerepe, jelentősége az egyén és a család életében, továbbá néhány emocionális, pszichikai és tudati tényező.

A hivatalos családpolitikának és a társadalom különböző szervezeteinek az a feladata, hogy erősítse a magyar családokban még mindig jelen lévő egészséges elemeket, és támogassa az individualista családfelfogással szemben a hagyományos, szolidaritáson és áldozatvállaláson alapuló családészményt.

Értékváltozások a családokban

Cseh-Szombathy László

Magyarországon évtizedek óta széles körben tárgyalt téma a családokra vonatkozó értékek változása. Már a két világháború között tudományos esszék, szépirodalmi alkotások, újságcikkek hívták fel a figyelmet arra, hogy az ország lakosságának egyes csoportjai miként szakítottak a hagyományos családi magatartásokkal és minősítették ezeket elítélendőnek. A születések radikális korlátozásáról volt szó, és az egyetlen gyerekre korlátozott családnagyság lett a követendő norma az „egykező” településeken, csoportoknál, és a több gyermeket is vállaló nő „szégyentelennek” minősült közösségében, elvetve a korábbi generációk szokásait, amelyek a népes családokat tekintették dicséretre méltónak.

Ismertek a II. világháború utáni évtized zavaros magyar viszonyai a családi értékeket illetően, amelyekkel azonban itt nem kívánok részletesen foglalkozni, mivel céлом azon értékváltozások elemzése, amelyek egész Európában tapasztalhatók; a helyi sajátosságok inkább csak akkor érdekesek, ha az általános tendenciák megértését segítik elő. Az 1948 és 1956 közötti magyarországi változások a fenti szempontból azért említésre méltóak, mert az ellentmondásos célok által irányított politika negatív következményeit demonstrálják. A kommunista hatalom *a családot gyanakvással kezelte*, mint a múlt felszámolandó eszméinek továbbadóját, ugyanakkor *a népesség reprodukciója szempontjából fokozott teljesítményt várt tőle*. Az 1952-es családjogi törvény megkönnyítette a család felbomlását, de az ugyanakkor hozott művi vetéléseket tiltó rendelkezés e családoktól több gyereket várt. A válásokkal kapcsolatos eredmény tartósnak bizonyult: megindult *a válások számának folyamatos emelkedése*, amely e téren Európa élmezőnyébe vitte hazánkat és kialakult az a széles körben elfogadott felfogás, hogy a házasság nem feltétlenül egy életre szóló elkötelezettség, hanem kísérlet, amely vagy beválik, vagy sem. A gyermekvállalás tekintetében viszont a kényszerítő intézkedések hosszú távon hatástalannak bizonyultak, megszüntetésük pedig *az egy- és kétgyermekes családmodell széles körű elterjedését vonta maga után*. Ez azonban nem annyira a házasságkötéskor kitűzött célok változásából adódott, hanem inkább a kedvezőtlen körülményekből, amelyek a kezdeti célok megvalósítását lehetetlenné tették.

Míg az 50-es években és a 60-as évek első felében Magyarországon, de több más kommunista országban is a családok működési zavara és instabilitása volt tapasztalható, addig Európa kapitalista országaiban a családok népszerűségének növekedése, eredményes funkcionálása volt megfigyelhető. A II. világháború előtti viszonyokkal összehasonlítva megállapítható volt, hogy a „hagyományos”

család értékei szélesebb körben befolyásolják a népeiséget, mint korábban. Az idézőjelet azért tettem ki, mert semmiképp sem hagyható figyelmen kívül, hogy a család intézménye és a működését befolyásoló értékek a történelem folyamán korábban is változásokon mentek keresztül és az összehasonlításunk alapjául szolgáló viszonyok igazában csak a 19–20. század fordulója körül váltak általánossá.

A fordulat időpontjaként az 1960-as évek közepe jelölhető meg Európában. A változás nem egyszerre történt, sem az országokat tekintve, sem a családi szerkezetek, funkciók szempontjából. A következőkben azt fogom vizsgálni, hogy e változásokban az értékek módosulása milyen szerepet játszott. Mielőtt azonban ezt megkísérlem, két megjegyzést szeretnék tenni.

Az első arra vonatkozik, hogy az értékek szerepének kutatása semmi esetre sem jelenti azt, mintha ezeknek a változásokban kizárólagos, vagy döntő szerepet tulajdonítanék. A 60-as évek második felétől eltelt három évtized alatt jelentős gazdasági és társadalmi változások zajlottak le Európában, amelyekkel a családok szerkezetének és működésének módosulása szintén összefüggésbe hozható. Véget ért például a II. világháborút követő gazdasági fellendülés és ismételt recessziók ingatták meg az emberek bizalmát abban, hogy sikerült megtalálni a jóléti állam modelljét, amely mellett a családok életszínvonalának, fogyasztási szintjének folyamatos emelkedésére lehet számítani. A társadalmi változások közül a legjelentősebb a nők kereső tevékenységében bekövetkezett változás: egyrészt többszörösére emelkedett a kereső asszonyok száma, másrészt kiemelkedtek a szakképzetlenségből és mind nagyobb hányaduk szerzett olyan végzettséget, amely versenyképesé tette őket a férfikkal, így partnerükkel szemben, s ezáltal nem fogadták többé el a nekik kijelölt hagyományos szerepeket a családban.

A másik megjegyzés az ok-okozati összefüggésre vonatkozik. Vizsgálódásaink többnyire csak azt tudják megállapítani, hogy a család változásával együtt kimutatható bizonyos értékek elterjedése. Feltételezhetjük, hogy az új értékek befolyásolják a döntést a tekintetben, hogy az alternatívák közül mit választunk, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy az új értékek hangoztatása az egyéb okokból meghozott döntések utólagos igazolása.

Szükséges még az elemzés megkezdése előtt az érték fogalmának definiálása is, pontosabban a szakirodalomban elterjedt különféle meghatározások közül annak megjelölése, amelyet a továbbiakban használni kívánok. Kluckhohn meghatározásából indulok ki, mely szerint az érték a kívánatosnak azon explicit és implicit eszméje, amely befolyásol bennünket cselekvésünk eszközeinek és céljainak a lehetségesek közötti kiválasztásában (Kluckhohn, 1951). Ezen eszmék mindennapi életünkben reális alternatívákként jelentkeznek és normákként fogjuk fel őket. A normák lehetnek pozitív vagy negatív előírások: megmondják, hogy mit kell és mit nem szabad tennünk. A családi magatartás esetében főleg az utóbbiak, a tilalmak változása tekintetében észlelhetünk nagy átalakulást.

A házasságon kívüli szexuális élet és együttélés

Az 1960-as évek közepe óta lezajlott változások számbavételét kezdjük a házasságon kívüli szexuális élet vizsgálatával. Az 1930-as évektől végrehajtott vizsgálatok egyaránt foglalkoztak a házasságon kívüli szexuális élet gyakoriságával és az emberek megítélésével, normáival e szexuális életet illetően. A különböző generációkhoz tartozók nyilatkozatainak összehasonlítása alapján arra lehet következtetni, hogy az I. világháborút követően gyengült a házasság előtti szexualitásra vonatkozó tiltás és kevésbé volt szigorú a házasoknak nem házastársukkal folytatott kapcsolatának a megítélése is. A következő évtizedekben, a 60-as évekig nem következett be lényeges változás, amikor is a szexualitást megengedő szemlélet vált uralkodóvá. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a normák ezen átalakulása egybeesett az orális fogamzásgátló szerek elterjedésével, aminek következtében nagyban csökkent a nem kívánt terhesség kockázata. Megszületett a házasságon kívüli szexualitás ideológiája is: a nyitott házasság elmélete. Ezen elmélet szerint a házastársi kapcsolatot egyáltalán nem kell hogy zavarja a feleknek más partnerekkel való viszonya, sőt azok a tapasztalatok, amelyeket azok során szereznek, gazdagíthatják házasesetüket.

A házasság előtti nemi élet megítélésénél a hangsúly áthelyeződött az „igen vagy nem” kérdéséről arra, hogy ez milyen fokú érzelmi kötődés mellett fogadható el, azaz a tiltás leszűkült azon érintkezésekre, amelyeknél hiányzik az érzelmi kötődés a partnerek között. Egy jelentős kisebbség azonban nem fogadja el ezt a korlátozást, mivel jogot formál mindenféle szükségletének spontán kielégítésére, tekintet nélkül a későbbi következményekre, amelyek előre úgysem láthatók, kiszámíthatatlanok.

Ez a bizalmatlanság az előrelátásban, a racionális tervezésben az egyik alapvető szemléleti változás, amely a családi élet alakulása szempontjából új normákat, új értékeket teremtett. Erre vezethető vissza egyebek között a házasságkötések radikális csökkenése és helyette a házasságkötés nélküli együttélések terjedése.

A házasságkötés nélküli együttélésnek két típusa van és mögöttük kétféle értékrendet lehet felfedezni. Az egyik típus az, amely végleges helyettesítője a házasságnak – de éppen azzal a megfontolással, hogy nincs értelme véglegességről beszélni. A párkapcsolat sok kiszámíthatatlan elemet tartalmaz és ezért helytelen minden olyan kötelezettségvállalás, amely egyszer s mindenkorra szól. Csak időleges kapcsolatoknak van realitása, s ezeket bármelyik fél felmondhatja, ha már nem találja őket kielégítőnek, vagy ha kedvezőbb kilátásokat vél megtalálni egy új kapcsolatban. Maga a kapcsolat egy mindkét fél számára megfelelő csereviszony, amelyben nincs helye az egymásért hozott áldozatnak.

A másik együttélési típust próbaházasságnak lehet nevezni. A partnerek még nem biztosak abban, hogy meg tudnak-e felelni egymás elvárásainak s ezért közös háztartásban élnek, de rendszerint azzal a hátsó gondolattal, hogy kapcsolatukat majd legalizálják – főleg a kapcsolatból eredő terhesség esetén –, hogy gyermekük már házasságban szülessen.

Az első típusú együttélés elsősorban Skandináviában terjedt el, Svédországban és Dániában, ahol a házasságon kívüli együttélés legkorábban öltött nagy méreteket; a második a legnagyobb mértékben Németországban és Franciaországban. Különböző altípusai vannak, így például Hollandiában a „különélve együttélés”, ami az önálló lakás megőrzését jelenti a közös szexuális élet és háztartásvezetés mellett.

A születések számának csökkenése

Az európai népek jövődöbeli alakulása szempontjából a legjelentősebb változás a születések számának nagymértékű csökkenése. Ez, mint már említettem, először a kommunista országokban következett be, amelyekben azonban a 70-es években népesedéspolitikai intézkedésekkel sikerült átmenetileg a termékenységet a reprodukcióhoz szükséges szint közelébe felnyomni. Közben a nyugat-európai országokban zuhant le a születésszám, még alacsonyabb szintre, mint amilyen Kelet-Európában a mélypont volt, majd végül a Földközi-tenger partvidékén lévő országokban süllyedt le a születések arányszáma addig még soha nem tapasztalt alacsony szintre, vagyis azokban az országokban, amelyekben addig ez az érték a legmagasabb volt. Európában csupán Albánia és Írország termékenysége maradt a reprodukciós szint felett, de 1993-ban már Írországgé is arra a határra csúszott, amely éppen csak elegendő hosszú távon a népesség utánpótlásához.

A születéseknek ez az egész Európára kiterjedő csökkenése több okkal is magyarázható. Az egyik a házassági szándék csökkenése. De nyilvánvaló, hogy a fogamzásgátló technikák, szerek, a születésszabályozás módszereinek tökéletesedése is kiemelt fontossággal bírt a folyamatban. Ezek alkalmazása azonban senki számára nem kötelező a demokratikus társadalmakban, ezért a technikák fejlődésével egyenrangúnak tekinthetjük azt a szemléleti változást, amely hosszabb-rövidebb idő alatt új helyzetet teremtett.

Az 1960-as évek óta zajló változás előzményei a 19. század második feléig nyúlnak vissza, amikor a nyugat-európai országokban a lakosság jelentős része igyekezett korlátozni a házasságából származó gyermekek számát. A születésszabályozás céljából alkalmazott módszerek ütköztek a tradicionális szemlélettel, a vallási nézetekkel, amelyek az isteni döntéstől tették függővé azt, hogy egy családban hány gyerek születik. A születésszabályozás nem jelentett szakítást a vallási világnézet egészével, emiatt nem léptek ki az egyházi közösségek-ből, de mindenképpen feszültség keletkezett, amelyet a protestáns egyházak az új gyakorlatnak tett engedményekkel hidaltak át: az isteni törvényekkel összeegyeztethetőnek minősítették a fogamzásgátlást. A római katolikus egyház ezzel szemben minden mesterséges beavatkozást határozottan elutasított, és elutasít ma is. A 20. század első felében az egyházak eltérő állásfoglalásának jól kimutatható hatása volt: a protestáns vallású országok, illetve a vegyes vallási összetételű országokban a protestáns régiók termékenysége számottevően alatta maradt a

katolikus vallású népességsoportokénak, bár ez utóbbiak esetében is nyilvánvaló volt, hogy nem követték maradéktalanul a születésszabályozást tiltó pápai enciklikákat.

A szekularizáció, a vallási előírások részleges vagy teljes elvetése, más, főleg racionális megfontolásokkal való helyettesítése tehát nem volt új dolog az 1960-as években. Az a viharos gyorsaság azonban, ahogyan a 70-es évek második felében Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában – az addig katolikus mintaként emlegetett országokban – a termékenység a protestáns országokra jellemző szint alá esett, azt mutatja, hogy a családi élet ezen területén a releváns korú népesség szinte teljesen függetlenítette magát egyházának előírásától, még ha egyébként nem is szakított azzal. A releváns kort azért tartom szükségesnek megemlíteni, mert félrevezetők azok a vizsgálatok, amelyek a születésszabályozással kapcsolatos véleményekről a prokreatív kor feletti népesség megkérdezése és válasza alapján tesznek összefoglaló megállapításokat.

Az utolsó évtizedek változásaiiban azonban a szekularizáción kívül további szemléleti módosulások is közrejátszottak. Ezeket legjobban a korábbi és a legújabb longitudinális termékenységi vizsgálatok eredményeinek összehasonlítása révén érthetjük meg. A régebbiek, így például az 1966–1978. évi longitudinális magyar vizsgálat azt állapította meg, hogy a fiatal házások közvetlenül a házasságkötésüket követően átlagosan annyi gyerek születését tervezték, amennyi a népesség reprodukciójához elegendő lett volna a tervek realizálása esetén. A tervek azonban nem valósultak meg. Az első gyermek a legtöbb családban megszületett, a gyermektelenül maradt házaspárok aránya a körül az arány körül maradt, amelyet szakértők a meddő házaspárokénak minősítenek; a probléma a további gyerekek születésének elmaradásában jelentkezett. Ez a jelenség egyébként jellemző volt egy időben a hanyatló termékenységű többi európai országra is. Nave-Herz professzor jól foglalta össze a dolgok ilyen alakulását az „első gyerek sokkja” megnevezéssel. A családok általában nem voltak felkészülve mindazokra a változásokra, amelyek az első gyerekekkel járnak: azzal az energia- és időráfordítással, amit az újszülött, majd a kisgyerek kíván és amely az addigi családi élet rutinjának módosítását kívánja. Elsősorban a nők életében következik be többirányú átalakulás, főleg akkor, ha iskolai végzettségük valamilyen szakmára, hivatásra készítette őket fel, amelyet a gyermekszülés után egy ideig nem tudnak betölteni. Ez kihat a családon belüli pozíciójukra is, amelyet a 20. század második felében egyre inkább az egalitáriánus szerepmegosztás és hatalmi struktúra jellemez az induláskor, s ezt váltja fel az egyenlőtlenség.

Tudatos gyermektelenség

A 80-as évek családvizsgálatainak újdonsága az olyan házaspárok arányának növekedése, akik már a házasságkötéskor sem terveznek egyetlen gyermeket sem. Arányuk még nem túl nagy, de Németországban például már eléri a 20%-ot.

Mindenképpen számolni kell a „szándékos” gyermektelenséggel és keresnünk kell ennek világnézeti, szemléleti okait.

Az apából, anyából és gyermekből álló család nemcsak a keresztény képi világ része, hanem megtalálható más világnézetek esetében is. Ugyanígy az anya és gyermeke is ott van minden kultúrában mint a legelemibb közösség. Ezt a tradíciót veti el az a szemlélet, amely tudatosan hártja el a szülői szerepet. Ennek egyik oka lehet az első gyermek születése utáni kényelmetlenségek, gondok előrelátása, amelyről Nave-Herz beszél. Ebben az esetben megfontoltnak, racionálisnak is nevezhetjük a gyermektől való tartózkodást, de hozzá kell tennünk a lemondást azon pozitív élményekről, amelyekkel a gyerek együtt jár a fáradtság, a gond, az aggodalom mellett. Ilyenek például a gyerek mosolygó reagálása a szülői közeledésre, a gyerek fejlődése során egymás után jelentkező újabb és újabb „tudományok”, a szeretet, a kötődés megnyilvánulásai, a „sikerek”, amelyeket a szülő mint a sajátjait éli meg.

Van, akinél e pozitívumok nem számítanak, mert értékei között csak azok szerepelnek, amelyek egyéni hasznára vonatkoznak. Csak önmaga tölti be gondolatvilágát, s *individualizmus*a mellett semmiféle szolidaritásnak nincs helye, sem a kölcsönösségen alapuló partnerségnek, sem a hosszú időn át áldozatot kívánó szülői szerepnek.

Lehet a lemondás oka a *bizalmatlanság*; nem egy adott személyben, hanem általában mindenkiben, így a saját gyermekben is. De lehet ez a bizalmatlanság a jövőt illető is: ki tudja, hogy miként alakulnak az életkörülmények, mennyiben lesznek meg a gyermekeveléshez szükséges feltételek? Kiszámíthatatlan, hogy milyen adottságai lesznek a születendő gyerekeknek, s nem lehet biztos az ember önmaga jövőbeni alakulását tekintve sem: lesz-e türelme, energiája, elszántsága a gyerekeveléssel járó feladatok teljesítéséhez.

A „gyakorló” szülők visszatérő pozitív élménye az, amikor gyermekükben felfedeznek olyan vonásokat, tulajdonságokat, amelyek magukban vagy felnőttekben is megvannak vagy megvoltak. Ilyenkor a gyerek mint a családi lánc legújabb szeme és a családi kontinuitás letéteményese szerepel. Ez a „dinasztikus” szemlélet már a 19. század óta gyengülőben van, de a legújabb változások mögött sokkal hangsúlyozottabban tapasztalható a kontinuitás általános elutasítása, s helyette az új, az előzmények nélküli magatartás, az alkotás kultusza.

Válások

Feltételezhetnénk, hogy azok, akik a házasságkötés nélküli együttélés terjedése mellett mégis házasságra lépnek, és gyereket vállalnak, ezt egy tartós közösség fenntartásával kapcsolják egybe, azaz nem válnak el, hanem házastársi konfliktusait a fennálló házasság keretei között kezelik, oldják meg. Az adatok e feltételezésnek ellentmondanak. A válások gyakorisága a vizsgált évtizedekben általában emelkedett és az elváltak között mind több az olyan házaspár, amelynek a válás időpontjában még kiskorú gyermeke volt.

A házasság felbontásának kérdését sokan elsősorban az illető országban érvényes családjogi törvényekkel hozzák kapcsolatba és az előbbieken említett emelkedő tendenciáért a törvényhozást teszik felelőssé, amely megkönnyítette a 60-as és 70-es években a házasság felbontását. Kétségtelen, hogy a jelzett időszakban számos országban olyan módosításokat eszközöltek a családjogi törvényeken, amelyek egyszerűsítették a bontóperi eljárásokat és megszüntették a vétesség megállapítását mint a bontás feltételét. Ehelyett a fennálló házasság működőképességétől tették függővé a döntést; ennek bizonyítását pedig a felek egyező nyilatkozatára bízták.

A családjogi törvények ilyen értelmű módosításának alapos tanulmányozása azt mutatja, hogy a törvényhozások általában engedtek a kialakult helyzet feszítő erejének: a benyújtott keresetek tömegével a korábbi jogi és eljárási szabályok mellett a bíróságok nem tudtak megbirkózni; ott pedig, ahol a házasság felbontására egyáltalán nem volt jogi lehetőség, a különélés, a különélők újbóli párkapcsolatai olyan mértékűvé váltak, hogy az a törvényes családi állapot szerinti rendezést már értelmetlenné tette. Ebből következik, hogy jogszabályokkal valóban rendet lehet tenni a kialakult viszonyokban, de reménytelen azokat e viszonyok lényeges megváltoztatására, átalakítására felhasználni.

Visszatérve a válásoknak az elmúlt évtizedekben Európa-szerte bekövetkezett emelkedésére, itt is azokat a szemléletváltozásokat, új értékrendeket tartom kiemelendőnek, amelyek indokként, vagy esetleg kísérő jelenségként megfigyelhetők voltak.

Az ezzel kapcsolatos értékváltozás részben azonos azokkal, amelyeket a házasságkötés nélküli együttélés tárgyalásakor említettem. A válást kezdeményezőben később erősödnek meg azok a tényezők, amelyekkel a házasság elől kitérő párkapcsolatának ideiglenes jellegét hangoztatva már akkor számolt. Úgy érzi, hogy egyéniségét korlátozza az intézményesült kapcsolat, vissza kívánja szerezni az alternatívák közül a választás szabadságát, jogot kíván a kísérletezéshez partnerének hozzájárulásától függetlenül, elutasítja az egyetemleges érvényű szabályozottságot, elege van a jövőre vonatkozó megfontoltságból és követni kívánja a spontán vágyait. Mindezeket nyíltan vállalja és ezt a házasság felbontásával dokumentálja.

A 60-as évekig az elváltak többsége újabb házasságot kötött. Az új helyzet egyik első jele volt Magyarországon az újrَاهázasodások csökkenő tendenciája, ami a 90-es években oda vezetett, hogy az elváltaknak már a többsége nem kötött újabb házasságot. Vagy a nem legalizált együttélést választotta, vagy megőrizte önálló életkörülményeit s egyszemélyes háztartásban élt tovább. Míg korábban a „magányosság” mint életkörülmény a megözvegyült öregekre volt jellemző, az új szemlélet egyre több középkorú esetében hozta létre ezt a formát.

1993-ban Pongrácz Tibornéval, S. Molnár Edittel és Utsai Ágnessel a 20–40 éves népesség körében a TÁRKI (Társadalomkutatói Informatikai Egyesülés) közreműködésével vizsgálatot hajtottunk végre az itt tárgyalt családi formák előfordulásának és a rájuk vonatkozó értékeknek a tisztázása céljából. A vizsgálat

megállapította az itt bemutatott értékek előfordulását s kimutatta, hogy ezek az értékek konkrét, családi magatartásokra vonatkozó attitűdökben is kifejezést nyertek. Ennek ellenére nem sikerült a kiválasztott értékek között olyan összefüggéseket megállapítani, amelyek alapján a családra vonatkozó új ideológiákról beszélhetnénk, vagyis amelyen belül az értékek jól áttekinthető rendszert alkotnának, mint egyes nyugat-európai országokban.

A házassággal, a válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök

Tóth Olga

Szociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy Magyarországon a család, a házasság nagyobb fontossággal bír az emberek életében mint a nyugat-európai országokban. A házassági kedv ugyan az utóbbi években csökkenőben van, az első házasságkötés életkora is feljebb tolódott, ugyanakkor a felnőtt lakosság jelentős többsége számára a házasság, a család a természetes életkeret. A házasság az emberek számára különösen a gyerekekneveléssel összefüggésben kap kiemelkedő jelentőséget. Magyarországon ma az emberek többsége (mintegy 85%-a) legalább egyszer megpróbálkozik a házasságkötéssel. Kérdés azonban, hogy ehhez milyen várakozások, elvárások kötődnek. Erre a kérdésre keresi a választ a következő elemzés, amely a TÁRKI (Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés) által 1994-ben 1500 főn elvégzett nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredményeire támaszkodik. E vizsgálat során azt próbáltuk megismerni, hogy a felnőtt lakosság milyen várakozásokkal néz a házasságra, továbbá, hogy a házasság alternatívájaként felmerülő együttélést és a válást milyen mértékben fogadja el. A vizsgálat az International Social Survey Program (ISSP) keretében zajlott. Jelenleg még csupán a magyarországi adatok hozzáférhetők, így a nemzetközi összehasonlítás csak a jövőben végezhető el. Az adatok ugyanakkor összehasonlíthatók az ISSP 1988-as adatfelvételével, amikor a mostanival részben egyező kérdőívet használtunk. Így jó lehetőségünk van arra, hogy néhány kérdésben nyomon kövessük az időbeli elmozdulásokat, mégpedig éppen az átalakulás időszakának a változásait.

A házasságkötés motivációi

A házasságkötés motivációi igen sokrétűek lehetnek. Ha megkérdeznénk az embereket, hogy miért kötöttek házasságot, nyilvánvalóan a legtöbben arra hivatkoznának, hogy szerették egymást és együtt akartak élni. Ugyanakkor pontosan tudjuk, hogy vannak olyan országok, ahol jóval kevesebben kötnek házasságot, noha nem feltételezhetjük, hogy kevesebben szeretnének együtt élni. Ezt az együttélést ők nyilván házasságkötés nélkül valósítják meg. Kell lennie tehát további olyan motivációknak is, amelyek a legnyilvánvalóbb mellett szintén befolyásolják a házasságkötést.

Házasság mindenáron?

Kérdőívünk a házasságkötés lehetséges motivációi közül – a teljesség igénye nélkül – négyet emelt ki. A négy közül egy a házasság mindenáron való megkötését, fenntartását hangsúlyozta a következőképpen: „Jobb egy rossz házasságban élni, mint egyáltalán nem kötni házasságot.” Ennek a véleménynek az elfogadottsága a legalacsonyabb és 1988 óta jelentősen csökkent. 1994-ben a nők közül mindössze minden tizedik, a férfiak közül pedig minden nyolcadik fogadta el ezt az állítást. A házasságnak önmagában vett magasra értékelése elsősorban az özvegy nőkre és az idősebbekre (az 58 év felettiekre) jellemző, akiknek 17%-a fogadta ezt el, valamint a legalacsonyabb iskolai végzettségűekre (a 8 osztálynál kevesebbet végzetek közül minden negyedik vallotta magáénak ezt az állítást). Ezek a társadalmi csoportok azok, amelyek számára a házasság megléte olyan biztonságot és társadalmi elismertséget jelent, ami még az esetlegesen rossz házasságot is kompenzálni képes. A magasabbban iskolázott, fiatalabb és nem özvegy felnőttek számára egy rossz házasság inkább taszítónak, mint mindenáron elérendő állapotnak tűnik.

A házasok boldogabbak, mint mások?

A férfiak számára mind 1988-ban, mind 1994-ben a leginkább elfogadott érv a házasság mellett az volt, hogy: „A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.” Ha az állításban megfogalmazott (egyébként igen nehezen mérhető) „boldogságot” a lelki és testi egészséghez kötjük, joggal érthetnek egyet vele a férfiak, hiszen a házas férfiak közül kevesebben betegednek és halnak meg. A nők körében ennek az állításnak az elfogadottsága a férfiakénál lényegesen alacsonyabb. Úgy tűnik tehát, hogy a nők számára a házas állapot nem feltétlenül jelent boldogságot. Megerősítik ezt a családi állapot szerinti vizsgálatok adatai is. Míg a férfiak közül leginkább maguk a házasok és az özvegyek tartják a házas embereket másoknál boldogabbnak (71%), a nők közül csak az özvegyek elégedettek ilyen mértékben a házasság intézményével. A férjezett nők közül csak 58%, azaz a női férfiaknál lényegesen kevesebb gondolja másoknál boldogabbnak a házasokat. Ezt a tendenciát tükrözi a különféle életkori csoportokba tartozó férfiak és nők véleményének az elemzése is. Minél idősebb volt a megkérdezett, annál inkább összekapcsolta a házasságot az emberek boldogságával. A nők valamennyi életkori csoportban a férfiaknál kisebb arányban vallják ezt a nézetet (az eltérés általában 10–12% körül van). Legfiatalabb (18–27 éves) megkérdezettjeink közül különösen kevesen fogadják el ezt a nézetet. Adataink tehát a tradicionális felfogással ellentétben arra utalnak, hogy a házasságkötés előtt, vagy a házasságuk első éveiben lévő fiatal nők nagy része kevés illúzióval tekint a házasság intézményére.

Házasság a gyerek miatt

A nők számára a házasság legfőbb értéke, célja (a felkínált lehetőségek közül) kétségtelenül a gyerek. A nők körében a kérdőívben szereplő véleménynek az elfogadottsága („Napjainkban a házasság legfőbb célja a gyerek”) a férfiakénál magasabb, és 1988-hoz képest is jelentősen nőtt. Ugyanakkor jellegzetes különbségek adódnak az egyes életkori és iskolázottsági csoportok között. Minél idősebb volt a megkérdezett, annál inkább vallotta magáénak ezt a nézetet: a legfiatalabbaknak 45%-a, a legidősebbeknek pedig 75%-a. Figyelemre méltó, hogy 1988 óta a két legfiatalabb életkori csoportban, tehát a gyereknevelésben leginkább érintett korosztályokban, a nők körében erősen csökkent az e nézetet elfogadók aránya: a 18–27 éves nőknél az 1988-as 62%-ról 1994-ben 44%-ra, a 28–37 éves korosztályban 63%-ról 53%-ra. Ezek az adatok arra utalnak, hogy bár a gyerek mint a házasság legfőbb motivációja megmaradt a nők számára, a legfiatalabb korosztályokban ez a motiváció is veszített a fontosságából, a kiábrándultság ezen a területen is jelentkezik.

Lényegesen eltér az állítás elfogadottsága iskolai végzettség szerint. A nők esetében az iskolai végzettség és e vélemény elfogadása között lineáris kapcsolat van. Azaz minél alacsonyabb egy nő iskolai végzettsége, annál inkább hajlamos elfogadni, hogy a házasság legfőbb célja a gyerek. A férfiak esetében a tendencia a legmagasabb iskolai végzettségűek esetében megtörik: az egyetemet vagy főiskolát végzettek lényegesen magasabb arányban tartják a gyereket a házasság fő céljának. Figyelemre méltó, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű kategóriákban a nők a férfiaknál magasabb arányban fogadják el ezt a véleményt. Ez a tendencia azonban a középfokú végzettségtől felfelé megfordul. Különösen nagy az eltérés az egyetemet végzett nők és férfiak véleménye között, ahol is feleannyi nő tartja a házasság fő céljának a gyereket, mint ahány férfi. Csökkent a házasság vonzása a fiatalabb és magasabban képzett nők körében.

Házasság az anyagi biztonság miatt

Az anyagi biztonság mint a házasság legfőbb előnye 1988-ban még egyformán volt fontos a férfiak és a nők számára. 1994-re ez a helyzet megváltozott, amennyiben mindenki számára fontosabb lett a házasság anyagi biztonságát jelentő oldala, de a nőknek valamivel inkább. A rendszerváltás óta eltelt évek, a munkanélküliség megjelenése, a rosszabbodó gazdasági helyzet világossá tették, hogy ezekkel a nehézségekkel jobban meg lehet birkózni a házasság keretein belül, mint egyedül. Csupán a 8 osztálynál kevesebbet végzett férfiak esetében csökkent valamelyest az e véleményt elfogadók aránya, akik – a munkanélküliség veszélyének leginkább kitett társadalmi csoportként – joggal érezhetik úgy, hogy a házasság sem nyújt számukra anyagi biztonságot. A házasság anyagi biztonságát adó hatása az alacsonyabb iskolai végzettségű társadalmi csoportokban már 1988-ban is kiemelkedő fontosságú volt, míg a magasabb iskolai vég-

zetségű csoportok ezt annak idején még kevésbé érezték. A különbség a magasabbban és az alacsonyabban iskolázottak véleménye között még ma is jelentős, de időközben felértékelődött a házasság anyagi biztonságot nyújtó funkciója a magasabb iskolai végzettségű csoportokba tartozók egy része számára is.

Osszegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a házasság értékének, motivációinak megítélése a felnőtt lakosság körében a hat évvel ezelőtthez képest racionálisabb, távolságtartóbb lett. Mind a férfiak, mind a nők számára felértékelődött a házasság relatív anyagi biztonságot nyújtó kerete. A házasság mindenáron való megkötése, fenntartása már csak a legidősebbek számára jelent maradandó értéket. A férfiak a nőknél lényegesen nagyobb illúzióval tekintenek a házasság boldogságot teremtő vonására. A nők számára inkább az a fontos, hogy a házasság biztonságos keretet jelent a gyerekneveléshez. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a fiatalabb, magasabban képzett nők lényegesen kevésbé hisznek mind a házasság automatikusan boldogságot teremtő, mind a gyereknevelést támogató funkciójában, akár a hasonló képzettségű férfiakkal, akár a többi nővel, vagy a hat évvel ezelőtti adatokkal hasonlítjuk össze véleményüket.

A megoldás a válás?

Az elromlott házastársi kapcsolatok javítására, esetleg helyrehozására Magyarországon igen kevés intézmény alakult. Talán a mindennapok kultúrájából is hiányzik a konfliktusok kezelésének, megoldásának a képessége. Sokszor romlik el a házasság olyan végletesen, hogy mire a házaspár esetleg külső segítséget kérne, addigra a kapcsolat már nem javítható. Ilyen körülmények között a válás marad a konfliktusok megoldásának egyetlen lehetősége. Furcsa kettősség él a magyar társadalomban a válás megítélésével kapcsolatosan, hiszen egyrészt igen magas a válások száma, másrészt az elváltak gyakran panaszkodnak a környezetük részéről jelentkező előítéletekről és kirekesztettségükről.

Azt a véleményt, hogy „Általában a válás a legjobb megoldás, ha egy házaspár nem tudja megoldani a házasságban felmerülő problémákat” a férfiak és a nők hasonlóan magas arányban (56,3, illetve 58,6%-ban) fogadták el. Tehát a válás mint konfliktusoldó stratégia mindkét nem számára természetes. Iskolai végzettség szerint sincs szignifikáns különbség e vélemény elfogadottságában. Életkor tekintetében ugyanakkor érdekes különbség adódik a válaszok megoszlásában. A várárokásoktól eltérően, minél idősebb volt a válaszoló annál nagyobb valószínűséggel fogadta el a válást mint a házastársi problémák megoldásának lehetőségét. Ez különösen szembetűnő a férfiak esetében, akik közül a legfiatalabbak 40%-a, a legidősebbek több mint 60%-a értett egyet ezzel a véleménnyel. Igen figyelemre méltó, hogy a 18–27 éves férfiak közül minden harmadik nem fogadta el, de nem is utasította el ezt a véleményt. Vélhetőleg ők azok, akik számára a válás mellett más konfliktusmegoldó stratégiák is elképzelhetők. A nők esetében is a legfiatalabbak azok, akik ezt legkevésbé fogadták

el, viszont a 28–37 éves korcsoporttól kezdve már ugyanolyan magas arányban látják a konfliktusmegoldást a válásban, mint az idősebbek.

A válás különösen akkor vet fel kényes problémákat, amikor gyerek is van a családban. Ezzel kapcsolatban a következő szerepelt a kérdőíven: „Gyermekek családban a szülőknek akkor is együtt kellene maradniuk, ha nem jönnek ki jól egymással.” Ez az állítás nem vet fel a válással szemben más megoldást a konfliktusok kezelésére, csupán arra helyezi a hangsúlyt, hogy a gyermekek érdekében a házastársaknak el kell viselniük a megromlott házasságot is. Ezzel a véleményével a legalacsonyabb (8 osztály vagy kevesebb) iskolai végzettségű férfiak közül minden második, a szakmunkás végzettségtől kezdve minden negyedik értett egyet. Ugyanilyen arányú a hasonló iskolai végzettségű nők véleménye. A szakmunkásoknál magasabb iskolai végzettségű nők között csökken azok aránya, akik szerint a gyerekek érdekében együtt kellene maradni a házastársaknak egy megromlott házasságban. Életkor alapján is az figyelhető meg, hogy a legidősebbeket leszámítva, minden korcsoportban a nők férfiaknál kevésbé tartják elégséges indoknak a gyerek érdekében történő együttmaradást.

Osszefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a válás elfogadottsága a magyar társadalomban elég magas. A legfiatalabb férfiakat (és részben a nőket) leszámítva, a házastársi konfliktusok kezelésének ez a leginkább elterjedt, legtermészetesebbnek tekintett módja. A nők könnyebben fogadják el a válást mint megoldást. Ezt a válási statisztikák is alátámasztják. Úgy tűnik, ez összefügghet az előzőekben bemutatott tényekkel is: maga a házasság is kevésbé vonzó, kevesebb illúziót tartalmaz a nők, mint a férfiak számára.

Házasság helyett együttélés?

A modern társadalmakban a házasság alternatívájaként széles körben terjedt el az együttélés. Kérdőívünkben ezzel kapcsolatosan is szerepelt néhány kérdés, de ezek az 1988-as felmérésben a mostanitól eltérő formában lettek feltéve, ezért ezúttal nincs mód időbeli összehasonlításra.

Az együttélés megítélésére vonatkozó attitűd 1994-ben a következőképpen lett megfogalmazva: „Semmi kivetnivaló nincs abban, ha egy pár együtt él házasságkötés nélkül.” A házasságkötés nélküli együttélés a magyar társadalomban a legutóbbi időkig – ellentétben a nyugat-európai tapasztalatokkal – az alacsonyabb iskolai végzettségűekre volt inkább jellemző. Valószínű, hogy ennek oka nem a véleményekben, az értékekben, hanem a gazdasági szükségszerűségben rejlett (pl. lakáshoz jutás). Ezt látszanak megerősíteni vizsgálatunk adatai is. Minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál inkább elfogadja a házasságkötés nélküli együttélés lehetőségét (a 8 osztálynál kevesebbet végzett férfiakkal 50%, az egyetemet végzettekkel 90%). Figyelemre méltó, hogy a nők csak a 8 osztálynál kevesebbet és az egyetemet végzettek csoportjában fogadják el az együttélést kisebb arányban, mint a férfiak; a középső iskolázottsági csoportokban ez az arány a férfiakéhoz hasonló. Minél fiatalabb valaki, annál na-

gyobb valószínűséggel fogadja el az együttélés gondolatát, s ebben a tekintetben hasonló az arány a nők és a férfiak esetében.

A magyar társadalomban az együttélés a széles körű elfogadottság ellenére sem igazán elterjedt családforma. 1994-ben a családiállapot-meghatározás szerint a megkérdezettek mindössze 4%-a élt együtt házasságkötés nélkül valakivel. Magasabb, mintegy 10%-ot ér el azok aránya, akik együtt éltek már életük során valakivel, akivel végül is nem házasodtak össze. A jelenlegi házasoknak pedig 16%-a állította, hogy bizonyos ideig együtt élt a házasság előtt jelenlegi házastársával. Mindez arra utal, hogy az együttélés mint családforma terjedőben van, ami a jövőben további hatást gyakorolhat mind a családról alkotott közfelfogásra, mind az emberek mindennapi életére.

*

A házassággal, a válással és az együttéléssel kapcsolatos vélemények és attitűdök elemzéséből úgy tűnik, hogy a vélemények szintjén a társadalomban kiábrándulás tapasztalható a házasság intézményéből, miközben az emberek nagy többsége számára mégis a házasság a reális életkeret. Talán a vélemények és a gyakorlat eltérése is közrejátszanak abban, hogy a mindennapi életben feszültség és számos konfliktus tapasztalható az emberi együttélésnek ezen a fontos területén.

Nemzedéki szocializáció a családban

Somlai Péter

A szocializáció az a folyamat, amelynek során a biológiai egyed születését követően szociális és kulturális lénygé válik. Ez a „második születés” azonban nem egyetlen aktus, hanem hosszú időt vesz igénybe. Nem tekinthető befejezettnek az érettséggel, a felnőttkor eléréseivel sem, hiszen az egyénre élete végéig várhatnak új helyzetek, státusok, részese lehet alapvető változásoknak.

E folyamatban, s így a családi szocializációval foglalkozó kutatásokban is, *szorosan összekapcsolódnak a kultúra, a társadalom és a személyiség szintjén értelmezett jelenségek, azaz a makro- és mikroszintű összefüggések.* Ez régóta vonzza az antropológusok, pszichológusok, pszichiáterek és szociológusok figyelmét. A század húszas éveitől úgy tűnt, hogy több tudományág – például az adaptáció és tanulás témakörében – egyesíthető a „személyiség és kultúra”-irányzat vagy a rendszerelmélet keretei között. Később ugyanez megismétlődött az egyenlőtlenségek újratermelése és az „osztályspecifikus szocializáció” témájával kapcsolatban.

Ez a várakozás azon alapult, hogy a szocializáció szempontjából a családot tekintik a legfontosabb közvetítő intézménynek. A családi kapcsolatok és kötődések, azonosulások és konfliktusok, szokások és szabályok formálják leghatékonyabban az emberek szükségleteit és értékeit, személyiségüket, társadalmi hovatartozásukat. Éppen ezért fordul a kutatók érdeklődése a családi szocializáció felé a legtöbb társadalmi „probléma” kapcsán, akár népesedési folyamatokról, a második gazdaságról, az oktatásügyről vagy divatjelenségekről, akár pedig előítéletekről, a deviáns magatartás vagy éppen a tehetségek kialakulásáról van szó.

Az utóbbi évtizedekben a családi élet, a szerepek és kapcsolati összefüggések több területe a kutatások előterébe került. Ezek közül néhányról csupán utalás-szerűen fogok szólni, majd valamivel bővebben fogom tárgyalni a szülő-gyerek kapcsolatokat. Terjedelmi korlátok miatt meg sem említek olyan izgalmas kutatási területeket, mint például az én fejlődése és identitásalakulása, a családi kötődések és konfliktusok, a testvérkapcsolatok, a rokonsági viszonyok vagy a háztartási gazdálkodás alakulása.

Társadalmi változások és a szocializáció témakörei

A családi szocializáció egyik legtöbbet kutatott területe a *nemi és házastársi szerepek*, kapcsolatok problémája. Ahhoz, hogy a 70-es évek óta annyira elter-

jedjenek a nemekkel kapcsolatos tanulmányok (az ún. „gender studies”), első sorban a feminizmus fellendülésére, a nők társadalmi helyzetének (képzettségüknek, munkavállalási arányuknak, közéleti szerepvállalásuknak stb.) a megváltozására volt szükség. Közrejátszott ebben továbbá (főként az orális fogamzásgátlók hatására) a szexuális normák és magatartások megváltozása, a tömegkultúra és sok más tényező.

Mindez egybefonódott azokkal a *változásokkal*, amelyek az otthon falai között, a *családokon belül* zajlottak le, s amelyek mindkét nem tagjait érintették. Egyre több férfi folytat olyan tevékenységet, amely korábban a feleségek, anyák, nagymamák kizárólagos szerepköréhez tartozott: csecsemőgondozást, kisgyerekfürdetést, óvodások hazakísérését, játékok és tanulást a gyerekekkel, közös kirándulást stb. Mindezek kapcsán új fejezete alakult ki és gazdag szakirodalma gyűlt össze nemcsak a nőkérdésnek, hanem az apaságnak is. S noha több nemzetközi összehasonlító vizsgálat szerint a fejlett országokban továbbra is éles különbségeket tesznek a szülők a fiú- és a lánygyerekek nevelése között, megbízható elemzések állnak rendelkezésre arról, hogy a század közepe óta csökkentek ezek a különbségek.

De nemcsak a nemekkel kapcsolatos, hanem az életkori szerepek is változnak. Közülük legtöbb figyelmet a csecsemők és a kamaszok szerepeinek szentelnek a kutatók. Sokan foglalkoznak az *öreg*ek szerepeivel is, mert Európa legtöbb országának népessége öregszik. A családoknak pedig rendkívüli jelentőségük van tagjaik öregedésének folyamatában is. Az öregséggel járó helyzetek, lehetőségek és tevékenységek meghatározása nagyban függ a különböző nemzedékekhez tartozó családtagoktól, kapcsolatuk légkörétől és rendszerétől, otthoni munkamegosztásuktól, érintkezéseik módjától. Gondoljunk csak arra, mekkora eltérés tapasztalható azonos életkorú emberek egészségi állapotában, aktivitásában, társas kapcsolatainak sűrűségében.

Az *öreg*ek sokféle „határhelyzetbe” kerülhetnek: élhetnek egyedül, izoláltan kis településen vagy nagyvárosban. Arra is sok példát találhatunk, hogy „elnyeli” őket a rokonság, kizsákmányolja munkaerejüket. Az együttlakás legtöbbször súlyos feszültségekhez, sőt kapcsolati törésekhez vezet, mert a fiatalok családja nem tud megbirkózni az egyre idősebb, betegebb nagyszülők, dédszülők ápolásával. Ugyanakkor az állam, az egyházak, a hivatásszerű gondozás intézményei nem tudják pótolni a családi kapcsolatok személyességét. A tapasztalatok alapján úgy tűnik tehát, hogy az „*együtt és külön*” *egyensúlyának megtalálása* az *öreg*kori szocializáció egyik döntő kérdése.

Ugyancsak sokat kutatott és interdiszciplináris téma a *mentális patológiák családi keletkezése*. A pszichiátria Sigmund Freud óta abból indul ki, hogy a személyiség kóros szerkezetéért főként a gyerekkori eredetű, a családi légkörön keresztül hosszabb időtávon át ható tényezők a felelősek. Ezek a hatások a család torzult kapcsolatrendszeréből fakadnak. A kutatások új eredményei – például a „kettős kötés” kialakulásáról és hatásmechanizmusairól – nagy hatással voltak a pszichoterápia alkalmazott területeire, így a családterápiás módszerek megújulására is. Ezek nyomán pedig új kérdések vetődtek fel a személyközi

kapcsolatok alakulásáról és arról, hogyan kell értelmezni a személyiség és a kultúra, illetve az egyének és a társadalom közötti közvetítések családi funkcióját.

Ezek a kérdések szorosan kapcsolódnak az értékek, normák és *devianciák* problémáihoz. A 60-as évekig e témakörben is a funkcionalizmus uralta a kutatók gondolkodását. Márpedig a funkcionalizmus egyedül a társadalmi integráció erejével hozta összefüggésbe a szocializációt, s az anómiával (társadalmi rendellenesség, normáktól való eltérés) értelmezte a társadalmi patológiákat. Ezért mindvégig az egyének adaptációs követelményeit vizsgálták. Fel sem merültek azok a kérdések, amelyek az egyén aktív részvételét tanulmányozzák a devianciák kialakulásában.

Családi nevelés és társadalmi struktúra

A családi nevelés vizsgálata sokáig az etnológusok és pszichológusok területének számított. Egy ideje azonban a szociológusok is próbálják megragadni különböző fogalmakkal és módszerekkel a *társadalmi struktúra, valamint a családi szocializáció, a szülők és gyerekek kapcsolata közötti összefüggéseket*.

Az ide vonatkozó kutatásokat jól példázza Melvin Kohn (1976) koncepciója és termékeny munkássága. Szerinte a nevelés társadalmi különbözőségei elsősorban abból fakadnak, hogy a szülő milyen mértékben tesz különbséget egy-egy magatartásforma, cselekedet közvetlen lefolyása és annak távolabbi összefüggései között. Feltételezte, hogy a munkásszülők és a középosztálybeliek között éppen e tekintetben vannak érdemleges különbségek. Az eltérések okait keresve jutott el a *munkamegosztás* világához. A középosztálybeli apák többségükben szellemi munkát végeznek, másokat irányítanak, s önállóan döntenek. Ennek következtében ők inkább figyelembe tudják venni gyerekeik szándékait, motivációit és érzékenyebbek arra, hogy módszereik, jutalmazásai és büntetései miként befolyásolják gyerekük fejlődését. A munkásszülők viszont izomerejük kifejtéséből élnek, tárgyakkal manipulálnak s nem ők, hanem vezetőik hozzák meg a munkafolyamatra vonatkozó döntéseket. Mindez azt eredményezi, hogy szülőként is csak a cselekedetek közvetlen hatásaival törődnek, s nem veszik figyelembe gyerekük jellemének és én-fejlődésének távolabbi következményeit. Minél kevésbé önállóan irányítják és ellenőrzik munkatevékenységüket, annál inkább várnak el maguk is konformizmust gyerekeiktől.

Melvin Kohn hipotéziseit Olaszországtól kezdve Tajvanig számos országban próbálták empirikusan tesztelni, s egymásnak ellentmondó eredményeket kaptak. A kritikusok és másodelemzők rámutattak, hogy nem sikerült jól elkülöníteni sem a nevelési különbségeket, sem pedig az apák foglalkozásait. A leggyakrabban hangoztatott bírálat arra vonatkozott, hogy Kohn figyelmen kívül hagyta az anyákat és nem értelmezte a „vegyes foglalkozású” családokat. Elméletét végül is nem a cáfolatok szorították ki a szocializációs kutatások centrumából, hanem az érdeklődés megváltozása, a kutatási irányok eltolódása.

A legkedveltebb új témák a családi kapcsolatok és kommunikáció problémáira vonatkoznak. Itt is született egy olyan elmélet, amelyik még az előbbinél is népszerűbb lett. *Ez a személyes kommunikáció kódjai és az egyenlőtlenségek családi újratermelése* közötti összefüggésre vonatkozott.

Szerzőjét, Basil Bernsteint s munkásságát jól ismerik nálunk is, hiszen számos műve jelent meg magyar fordításban és a hazai kutatók közül többen használták fel vizsgálati szempontjait és módszerét. Az ő eredeti kérdése az volt, hogy miért nem sikerült a speciális oktatási programokkal kiegyenlíteni a munkásszülők gyerekeinek hátrányait. Válaszának lényege: a kudarcok okát nem akarati tényezőkben, hanem a kommunikáció módjában, pontosabban „kódjának jellegében” kell keresni. A nyelvi kommunikáció kétféle kódrendszerben folyik: kidolgozott vagy korlátozott kódban. A kidolgozott kódban képesek vagyunk elvonatkoztatni aktuális összefüggésektől, tudunk univerzális jelentésű tartalmakat közölni és megfogalmazhatjuk beszédünk érvényességi körét. Ilyen nyelvhasználatot követel meg az iskola, s ezt használják a középosztálybeli családokban. A korlátozott kód viszont mindig valamilyen konkrét helyzethez, egyedi „kontextushoz”, partikuláris jelentéshez köti a beszélőt, s így az utalásszerű érvényesség megértésétől és elfogadásától függ a kommunikáció folytatása. Ezt használják a munkáscsaládokban.

Hogyan sajátítják el a gyerekek ezt a kétféle nyelvi kódot? Erre próbált válaszolni Bernstein a családok osztályspecifikus szereprendszereire vonatkozó téziseivel. A munkások körében a pozicionális, a középosztályban pedig a személyi orientációjú családokat találni. Az utóbbiakban a családtagok arra készítetik egymást, hogy nyelvi eszközökkel próbálják meghatározni helyzeteiket, értelmezni feladataikat és megoldani konfliktusaikat. Az előbbieken viszont a szerepek élesebben, a formális státusok (például a nemek) szerint, különülnek el. Ez zártságot biztosít, ami nem arra motiválja a gyerekeket, hogy jól megfogalmazott érvekkel tárgyaljanak fel helyzetüket és oldják meg szerepkonfliktusaikat. A munkásgyerekek tehát azért kerülnek hátrányos helyzetbe, mert otthoni beszédmódjuk és egész kultúrájuk áll szemben az iskolával, annak követelményrendszerével és kultúrájával.

Ez az elmélet rendkívüli szakmai érdeklődést keltett. Az ellenőrző vizsgálatok a vártnál kisebb különbséget találtak a középosztálybeli és a munkásgyerekek beszédében, a kritikusok pedig kimutatták többek között, hogy a szerző nem egyértelműen határozta meg a kétféle nyelvi kód jellegét. Mindezek mégsem csökkentették az elmélet heurisztikus jelentőségét. Bernstein irányította talán leghatásosabban a figyelmet arra, hogy a *személyközi kommunikációban nemcsak „kifejeződik”, hanem újra is teremődik a társadalmi struktúra.*

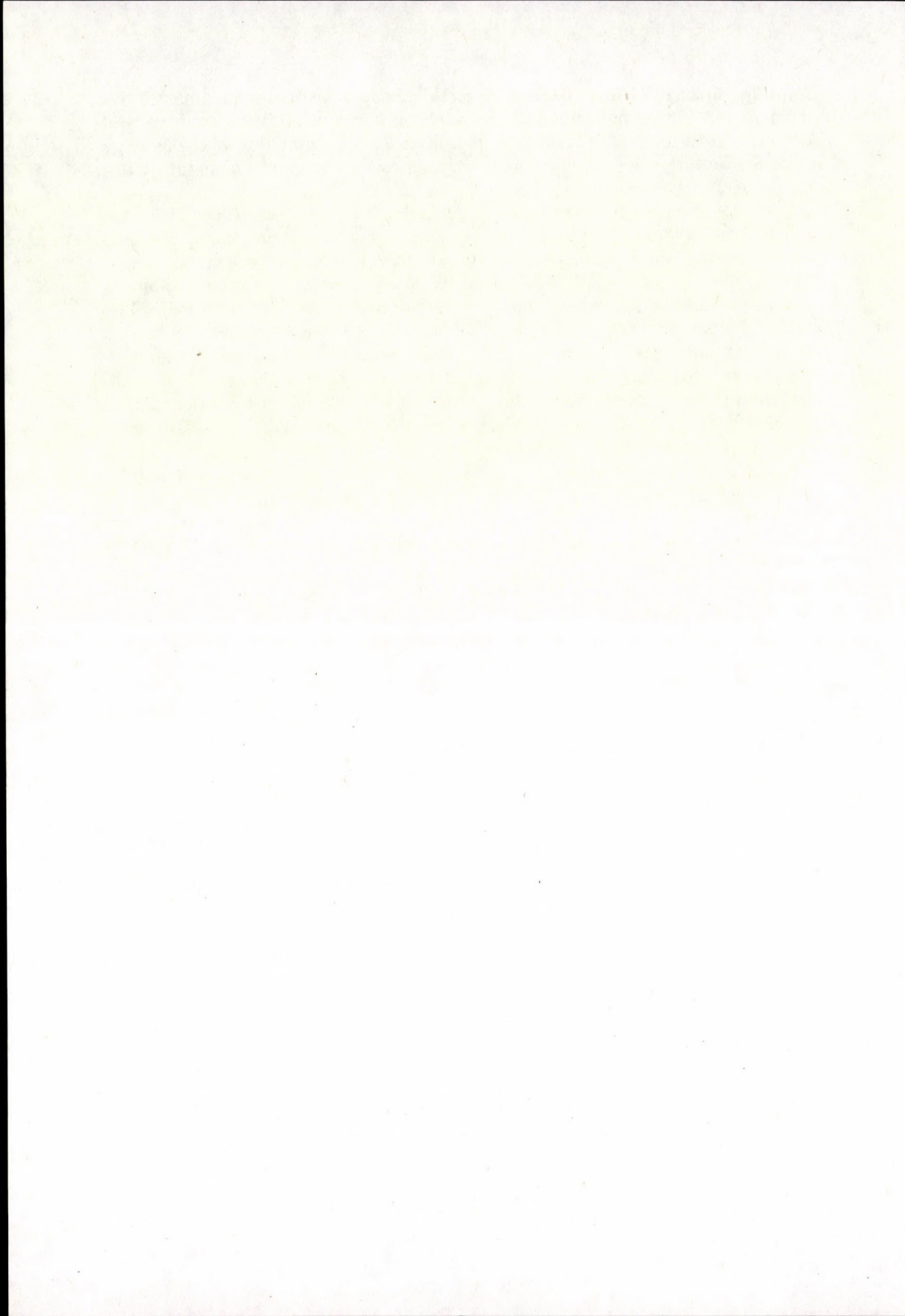
Új kutatási tendenciák a „mélyszerkezetek” irányában

Korábban említettem, hogy a szocializáció újabb kutatási irányában előtérbe kerültek a látens struktúrák, a kapcsolatok kommunikatív „mélyszerkezetei”. Ez

összefügg új szemléletmódok és módszerek, például a „kognitív tudomány” kialakulásával. Az elmúlt évtizedekben a gondolkodástól vagy az emlékezéstől kezdve a motivációkon át olyan komplex jelenségekig, mint a párválasztás vagy a politikai szerepvállalás, egyre több elemzés és új vizsgálati szempont utalt a szocializáció összefüggéseire.

Ilyen szempontok nyomán terjedt el például a „szociális kompetenciák” vizsgálata. Ez a fogalom arra vonatkozik, hogy mennyire tudjuk meghatározni társas viszonyainkat, kooperációink vagy konfliktusaink helyzeteket, partnereink magatartását, döntéseit és választásait. A szociális kompetencia erőforrást jelent és hatalmat biztosíthat, de a hatalomnak rendszerint rejtőzködőbb, „informálisabb” fajtáját. Sokszor éppen azoknak van magas szintű szociális kompetenciájuk, akik gyengének látszanak a személyközi kapcsolatok felszínén. A szociális kompetencia nem úgy változik az életkor előrehaladtával, mint a testi erő vagy a tapasztalati tudás. Kutatók kiderítették, hogy már a csecsemőknek is van szociális kompetenciája, s ezzel néha erősebben tudják ellenőrizni egyik vagy másik szülő viselkedését, mint azok az övékét.

Ez is mutatja, hogy *a családi szocializáció sohasem egyirányú folyamat*: benne mindegyik tag alakítja a másikat, hozzájárul a maga módján a másik tevékenységkörének, szerepeinek és énjének meghatározásához. Ezért kellett a konformizmus, a passzív alkalmazkodás és beilleszkedés vizsgálata felől új irányba fordulnia a kutatásnak. Az olyan viszonylag új témák, mint a szociális konstruktivizmus, a címkézés, a stigmatizáció, a látens tevékenységi sorrendek, struktúrák és a személyközi közvetítések felderítése izgalmas témákat és távlatot nyújtanak a családi szocializáció vizsgálatában.

A családterápia fontosabb irányzatai és változásai

Buda Béla

A családterápia mint a *pszichoterápia* egyik válfaja az 50-es években jelent meg, és a 60-as évektől kezdve egyre inkább elterjedt. Korábban a pszichoterápia csak *egyéni* terápiaként látszott elképzelhetőnek, részben a fontosnak tartott bizalmi légkör és titoktartás, részben pedig a *pszichikus realitás* túlhangsúlyozása miatt. A pszichoterápia megalapítója és úttörője, a pszichoanalízis irányzatának atyja, Sigmund Freud szerint ugyanis a lelki gyógymódokban csak abból lehet kiindulni, ami a páciens szubjektuma számára realitás és csak fokozatosan lehet közelíteni a társas valósághoz. Az 50-es években előbb a *csoporthoz* terápia, majd a családterápia változtatott ezen a felfogáson. Ezekben a többszemélyes kezelési formákban a szubjektív realitás fogalma kitágult és az egyének közötti kommunikációs események és kapcsolatok fontosságának felismerése nyomán közeledett a *szociális realitáshoz*.

A családterápia módszerei

A családterápia éppen annak a felismeréséből ered, hogy a családtagok részesek egymás lelki kórtanában, gyakran nem is az a legbetegebb családtag, aki az ún. *tűnethordozó* vagy a manifeszt beteg, hanem azok a családtagok, akik látszólag egészségesek és panaszmentesek. Gyakorló orvosok például már régen felfigyeltek arra, hogy a *gyerekek* neurotikus tünetei elsősorban a szülők lelki problémáit tükrözik. Először a gyermekek pszichológiai kezelésében terjedt el az egész család összehívása és kezelésbe vétele. Bálint Mihály már 1960-ban leírta, hogy a neurotikus tünetek gyakran a családi helyzet következményei, és a gyerek tünete sokszor a szülő tudattalan „felajánlása” az orvosnak, hogy az a betegség kezelése révén segítsen az emberi kapcsolatok zavaraiiban (Bálint, 1960). A szoros kötelékben élő házaspároknak a lelki patológiája is gyakran „összekapaszkodik”, és mintegy kiváltják, fenntartják, súlyosbítják egymás tüneteit. Ez megfigyelhető idősebb és fiatal házaspároknál egyaránt. E felismerés nyomán alakult ki a *párterápia*; ez sok szempontból önálló problémakör és módszer, bár szokták a családterápia keretében is kezelni, mert itt is a kommunikáció és a kapcsolat áll a beavatkozás előterében.

A szakemberek tapasztalatai szerint a családterápia elevenebb, dinamikusabb, hatékonyabb módszer, mint a többi terápia. Már az ún. *családi interjú*, vagyis a problémák megbeszélése az egész családdal, is azt mutatja, hogy egészen más,

újszerű pszichológiai összefüggések mutatkoznak meg, olyanok, amelyeket az egyénileg kezelt betegnél csak hosszabb idő után lehet megismerni. Általában komoly indulatok, érzelmi reakciók kerülnek felszínre, ezért ritkábban jelentkezik az egyéni terápiákban tapasztalt gyakori *ellenállás*, visszahúzódás a terápia folyamattal szemben. A családterápia mélyebb, oki jellegű problémákba is beavatkozhat. Nagy előny a családterápiában a *nyilvánosság*: minden csak az egész család jelenlétében hangzik el vagy zajlik le, és ezért senki nem érezheti magát hátrányban vagy a családból kirekesztettnek. De az előny abban az értelemben is jelentkezik, hogy a terápiás folyamat megfigyelhető, ellenőrizhető. A családterápiában elterjedt az ún. *ko-terápia*, vagyis két (esetleg több) terapeuta együttes munkája, és gyakori módszer a közvetlen megfigyelés is, akár video, akár egyirányú (ún. átpillantó) tükör segítségével. A tükör mögött időnként a szakemberek egész csoportja ül (az ún. reflektáló team, lásd pl. Buda, 1986, 1989; Andersen, 1994 stb.), akik *segíthetik* a terápiás folyamatot. Ennek különféle formái alakultak ki. Az ún. *milánói iskola*, Selvini Palazzoli és munkatársai (1981) gyakorlatában például a terapeuta és a résztvevő munkatársi csoport külön is és a családdal is tart megbeszélést, gyakran együtt adják meg a családnak azt a feladatot, amit a kóros családi viszonyok megszüntetéséhez szükségesnek tartanak. Máskor a reflektáló csoport külön közli a véleményét, de a terapeuta kérhet tőle tanácsot. Néha az egyirányú tükrön keresztül javaslattal, figyelmeztetéssel bele is szólnak a terápiába. A család „kibővíthető”, nemcsak a nagyszülők vagy oldalági rokonok vonhatók be, de esetleg a család életének fontos intim szereplői is.

A családterápia elméleti alapjai

A családterápia elméleti alapja a szociálpszichológia szemlélete, elsősorban a szimbolikus interakcionizmus és a kommunikációs elmélet, illetve újabban az ún. *konstruktivizmus*. Ez abból indul ki, hogy a szociális realitás jelentős mértékben közös kognitív-emocionális konstrukció; a család gyakran kóros jelentési struktúrák, mítoszok, hiedelmek, néha szinte téveszmék világában él, amelyet rendszerint valamilyen belső szükséglet vagy kompenzáció érdekében hoz létre, és ehhez az egyes családtagok öntudatlanul is ragaszkodnak, mert ezt követeli meg a családi lojalitás és kohézió. A családi probléma vagy tünet rendszerint valamilyen hibás, illetve kóros konstrukció eredménye, amelynek segítségével a család véd, kompenzál, hárít vagy pótol valamit, és a tünet révén rendszerint a nagy belső feszültségek vagy a szétesés ellen védekezik. Éppen ezért a családterápia fő indikációs területe a *túláságosan kötő*, zárt, lehatárolt belső világú és szűk külső kapcsolatrendszerű család, ritkábban a széteső, dezintegrálódó család, amely bűnbakképzéssel, kirekesztéssel, áldozatszereppel próbál valamiképpen fennmaradni. A nagy családi indulatok és konfliktusok gyakran szétrobbantják a családot, ezért oly gyakori a válás. Bár a válással kapcsolatosan is vannak terápiás lehetőségek, igazában a krízisek, a családi rendszert még nem szétfeszítő

konfliktusok esetében van tere a terápiás beavatkozásoknak (Freeman, 1994). A tünethordozók általában a gyerekek vagy a beteg családtag; a betegség lehet pszichiátriai, pszichoszomatikus, alkohol- vagy drogfüggőség stb. A családterápia különlegessége éppen abban rejlik, hogy látszólag nagyon is egyéni, szinte biológiai bajok esetében is nyújthat gyógyulást, amennyiben a betegség, illetve a tünetek a családra vezethetők vissza.

A családterápia a problémákat *holisztikusan*, széles összefüggéseiben szemléli, és nem csak a pszichogenezis szempontjából. Figyelembe veszi a testi betegségeket, az egzisztenciális kríziseket és a szociális gondokat is, hiszen ezek megterhelik a családi kapcsolatokat. A családterápia *fejlődési szemléletű*, vagyis a családot az életfolyamatban vizsgálja, amelynek ciklusai során különféle fejlődési feladatokat kell megoldania. Előbb a párkapcsolat, az intimitás, az együttélés a feladat, majd a gyerek ellátása, később nevelése, szocializációja, majd a szülői párkapcsolat fenntartása, a felnövő gyerekek kibocsátása a rendszerből, illetve az öregedés és a magára maradás. Az életkori vagy fejlődési problémák, nehézségek gyakran vezethetők vissza a család kóros jelenségeire, kommunikációs zavaraira.

A családterápia irányzatai

Az utóbbi bő évtizedben a családterápia *változása* abban áll, hogy a család egészére ható, ambiciózus *terápia* elsődlegessége helyett inkább a célzott *problémamegoldás*, a gyors segítség, az életciklus, illetve a családi fejlődési folyamat nehézségeinek a megoldása válik jellemzővé. Ebben nagy szerepet kap a család aktivizálása, erőforrásainak újszerű felhasználása, a külső segítség stb. Az új törekvésekben nyomatékot kap a hatékonyság, a gazdaságosság, az ún. „utána nyúló” (outreach) közelítés, vagyis a segítség vagy szolgáltatás helybe vitele, területi alkalmazása. A családterápia ma egyre inkább szociális munkások, ápolónők, tanácsadók és szociális segítők (többnyire nem pszichiáterek vagy pszichológusok) munkakörében valósul meg (lásd pl. Sussman–Steinmetz, 1987; Möhring–Neraal, 1991), mégpedig az adott szociális és kulturális közeghez és az aktuális életproblémákhoz igazodva. Az ifjúságvédelem, a szociális gondoskodás, a marginális vagy kontrakulturális lakosságrétegek ellátása terén a drog- és alkoholbetegek körében használják tehát a családterápiás módszereket, továbbá az egészségügyben, a szomatikus betegségek szakorvosi vagy intézményes gyógyítási kereteiben (McDaniel–Hepworth–Doherty, 1992). Sok olyan szakember kap tehát *valamilyen* szintű képzést vagy továbbképzést a családterápia terén, akinek elsődlegesen más szakmája van, és csak másodlagosan tekinti magát családterapeutának. A családi megközelítés és a családra ható segítség révén ma a családterápia kezd eleven erővé válni a családok általános erősítésében, támogatásában, a nevelési és ellátási folyamatok védelmében, bizonyos fokig a családon belüli erőszak, a destruktív családi konfliktusok vagy a válás megelőzésében is.

A családterápia tehát napjainkban beépül a segítő szakmák, foglalkozások hétköznapi gyakorlatába, és kevésbé marad meg önálló pszichoterápiás irányzatként. Ezt a folyamatot természetesen nagy viták kísérik. A társadalmi (felhasználói, „fogyasztói”) érdeket képviselő intézmények és szervezetek a családterápiás módszerek ilyen „lebontott”, illetve „engedményes” alkalmazásának hatékonysági mutatóit kérik számon, míg az alkalmazók a lakossági szükségletekre hivatkoznak, és a kutatás, a felmérés, a követéses vizsgálatok helyett a praxist részesítenék előnyben. A *sui generis* családterapeuták a *képzés színvonala miatt aggódnak*. A „tisztá” családterápiás irányzatok (hasonlóan más pszichoterápiás módszerekhez) ambiciózus, hosszú képzési folyamatot írnak elő, szoros szakmai ellenőrzés mellett, mintegy a felkészülést dokumentáló „jogosítvány” adnak, és nem örülnek az engedményes, illetve speciális alkalmazási területre beszűkülő képzési módoknak (amelyeknek a tapasztalatok szerint ugyanakkor jók az eredményei). A családterapeuták egy része szeretne több hatáskutatást, más része inkább a terápiás gyakorlatot tartja fontosnak.

Mindez változó *társadalmi kontextusba* is ágyazódott. A családterápia virágkora ott és akkor volt, ahol és amikor a *magánpraxis* volt a divat az ellátásban és a pszichoterápiában, illetve azokban az országokban és korszakokban, amelyekben és amikor a jóléti állam finanszírozni tudta a terápiás beavatkozásokat (a betegbiztosításon vagy az ún. nemzeti egészségügyi szolgálaton keresztül, mint pl. Nagy-Britanniában). Ma a magánpraxis világszerte visszaesőben van. A polgári kliens- és páciensréteg helyett a családorientált segítség főleg a hátrányos helyzetű, szociálisan nehéz körülmények között élő, deviáns rétegekre irányul, és a segítségnyújtást koordináló szervezet mindinkább bizonyos segítségformákat, műveleteket „vesz meg”, és nem a terápiát kívánja fizetni vagy támogatni. Ez kielezi a hatékonysággal kapcsolatos dilemmákat. Jelenleg úgy tűnik, hogy ez a folyamat jótékony hatást fog gyakorolni a vizsgálódásokra és a kutatásra is, mert nagyon sok gyakorlatközeli követést, adatgyűjtést, ellenőrzést indít el.

A családterápia tehát, és ez a legfontosabb változása, integrálódik a segítségnyújtó szakmai tevékenységekbe és bizonyos fókig „demitizálódik”, veszt különlegességéből. Ugyanakkor a klasszikus családterápia, tehát a kb. 1960 és 1980 között kibontakozott és meggyökerezett elmélet és gyakorlat nem áll igazán ellentétben az új fejlődéssel, sőt annak tápláló erei, hajszalcsövei ide nyúlnak vissza. Az új alkalmazási körök keretében folyó képzés bőven merít a hagyományos ismeretanyagból, és gyakran kérik fel oktatónak, szupervizornak vagy koordinátornak a hagyományos iskolák jeles képviselőit. A transzformációkkal természetesen vannak gondok, hiszen a klasszikus iskolák igyekeztek komoly elméleti rendszereket alkotni, a terápiában elmélyülten, alaposan munkálták ki módszereiket, nem szívesen fogadtak el időbeli és feltételbeli korlátokat. Ezzel szemben az új alkalmazás gyakran sietős, az elméleti és módszertani alapok egyszerűsítettek, lényegében minden ismert irányzatból próbálnak valamit felhasználni.

Igen nagy az iskolák, irányzatok száma. A családterápia az elmúlt kb. három évtizedben a többi pszichoterápiás módszerhez hasonlóan fejlődött, a kiemelkedő szakemberek igyekeztek kialakítani saját egyéni elméleteiket vagy módszereiket, önálló intézeteket létrehozni, majd ennek keretében képezték tanítványaikat. A tanítványok vagy külön szakmai társaságokat, vagy hasonló intézetek hálózatát hozták létre. Mivel e folyamatban nagy a „piac”, illetve a „public relations” szerepe, az egyes iskolák érthető módon túlhangsúlyozzák különbségeiket, igyekeznek kiemelni eredetiségüket, vagy szoros kapcsolatukat valamilyen átfogóbb elméleti rendszerrel vagy metodológiával. Az irányzatokat áttekintő szakirodalom gyakran rámutat, hogy a tényleges különbségek a gyakorlati munkában, a terápiás tevékenységben nem olyan nagyok, mint amilyenek az a „hivatalos” elméleti önképben, az irányzat „ideológiájában” tűnik (lásd Gurman–Kniskern, 1981; Telkes, 1984).

A családterápiában is előrehalad napjainkban az *integráció*, a hasonlóságok és azonosságok tisztázódása, a terápiás és az elméleti gondolkodás fejlesztése és felhasználása. Megindult az integráció a pszichoterápiás elméletekben és módszerekben is: ma már nem látszik áthidalhatatlan szakadás a terápiás modalitások (mint pl. egyén, pár, család vagy csoport), vagy az alapvető szemléleti irányultságok (pl. behaviorista felfogás, pszichoanalitikus gondolkodás, rendszerszemlélet stb.) között. A terápia mindinkább multimodális, stratégiai, célorientált, szolgáltató, és alkalmazott. Ma már felsejlik a terápiák általános elméleti kerete is (Buda, 1993).

A családterápia Magyarországon

Magyarországon a családterápia alkalmazása némi késéssel, a 70-es években kezdődött. A képzés és a szakmai szerveződés a 80-as években indult meg, a szakemberek ekkor kapcsolódtak be a nemzetközi vérkeringésbe. Ma körülbelül 200 képzett családterapeuta van az országban, többségük pszichiáterként, vagy még gyakrabban klinikai pszichológusként alkalmazza a módszert. Egyelőre még sem olyan fizetőképes kereslet nincs e módszer iránt, amely önálló megélhetési forrás lehetne, sem az állami egészségügyi szolgálat nem fogadja el önállóan az eljárást (bár már vannak családterápiás rendelések is).

Nálunk a területi alkalmazás, a pragmatikus, nem elsődlegesen gyógyító, de pszichológiai jellegű családsegítő munka még nem annyira elterjedt, mint nyugaton, részben a segítő foglalkozások szűkebb spektruma miatt (pl. csak az utóbbi években van szociálismunkás-képzés, és a szociális munka ma az alkalmazás egyik fő terepe), részben a közösségi, lakossági programok, az átfogó szociális gondoskodás, illetve családsegítés fejletlensége következtében. A trend azonban világosan látható: a fejlődés ugyanarra halad, mint a világban másutt. Talán a zökkenők és a stagnációs időszakok gyakoribbak, hiszen nálunk a pszichoterápia fejlődése elmaradottabb, az irányzatok nem „önfejlődők”, hanem főleg külföldről átvettek, a képzési alapok kevésbé szilárdak (ezt azután az irányzatok, illetve

inkább a műhelyek és a prominens személyek fokozott rivalizálása próbálja el-
lensúlyozni), a dotációk kevésbé hatnak szabályozóan stb. Nálunk is megvan
azonban a lehetőség arra, sőt még nagyobb is a szükség rá, hogy a családterápiás
szemlélet és gyakorlat fokozottabb szerepet kapjon, mind a klasszikus családte-
rápiák, mind pedig a különböző alkalmazások formájában a magyar társadalom
bajainak, „betegségeinek” gyógyításában és kezelésében.

Családi életmódok – fogyasztási struktúrák

Utasi Ágnes

A család jelentőségéről, a társadalomban betöltött egyedülálló szerepéről csak úgy, mint átalakulásának folyamatáról, megoszlik a családkutatók véleménye (Cseh-Szombathy, 1991, 1994). Ebben a tanulmányban nem foglalkozunk állást e kérdésekben, csupán azt kívánjuk feltárni, hogy milyen életmódok, életstílusok különböztethetők meg a 20–40 évesek korosztályába tartozó családok körében. Azt vizsgáljuk, hogy az életfeltételek által biztosított lehetőségek, és a jobbra szülői családból örökölt, s a családon kívüli szocializációval alakított kulturális értékrendszerek alapján milyen fogyasztási struktúrák és milyen életstílusok alakulnak ki. Életmód alatt a tevékenységek komplex rendszerét értjük, míg a társadalmi csoportok életmódját, a preferenciarendszerek hasonlóságát életstílusnak tekintjük (Weber, 1967; Losonczi, 1977; Utasi, 1984).

A családi életstílusok típusait a fogyasztási javak preferenciái alapján jellemezzük. Hipotézisünk szerint ezek mentén a családok hierarchiába rendezhetők, mert a családok többsége törekszik a családtagok foglalkozási státusa, iskolai végzettsége, a család jövedelmi viszonyai alapján a környezet által tőlük elvárt fogyasztás követésére. A környezet gyakran annak alapján minősíti, rangsorolja a családokat, hogy azok miként fogyasztanak, milyen fogyasztási preferenciákat követnek. Miközben a családok mintának tekintik a hozzájuk hasonló életfeltételekkel rendelkezők fogyasztását, ugyanakkor a társadalmi környezet is elvárja, hogy presztízsüknek megfelelő fogyasztással demonstrálják társadalmi hovatartozásukat. Vagyis az azonosulás és a környezetből tükröződő presztízs kölcsönösen, egymást kiegészítve hatnak, s alakítják a családok fogyasztási preferenciáit, az életmódokat, s a hasonló életmódot követő csoportok életstílusait (Weber, 1967; Halbwachs, 1971; Sobel, 1981; Utasi, 1991; Bourdieu, 1992).

A családok fogyasztási preferenciáit többé-kevésbé folyamatosan alakítja a modernizációs fejlődés is. A társadalomban elérhető fogyasztási javak összetétele, következésképpen a családok fogyasztási struktúrája emiatt (is) folytonosan változik. A piacon megjelenő egyre újabb árucikkek minduntalan készletet jelentenek a vásárlók számára. A kedvezőbb létfeltételek között élők igyekeznek a legmodernebb javakat minél hamarabb birtokolni, beépíteni preferenciarendszerükbe, s mindennapi fogyasztásukba. Az életfeltételeikkel, s az erre épülő szükségleteikkel lemaradó társadalmi csoportok pedig a néhány évvel előbb megjelent, ám számukra csak ekkorra elérhető, „újnak számító javak” megszerzésén fáradoznak. Olyan ez, mint egy nagy társadalmi kánon, ahol először mindig a jobb módú, gazdagabb és/vagy műveltebb, magasabb státusú, s azon belül

is az újra leginkább érzékeny (többnyire a fiatalabb) családok lépnek be a fogyasztók közé, majd időeltolódással, késéssel követik őket a többiek (Utasi, 1988).

A hasonlat alapján úgy tűnhet, hogy elég lenne az életfeltételek különbözősége alapján egyszerűen a „szólam-számot” bemérni, és a „belépések idejét” regisztrálni. A folyamat azonban ennél lényegesen összetettebb. Először is a javak megszerzésének vágya vagy szükséglete az értékrendszerekben mutatkozó különbségek miatt nem egyformán készleteti fogyasztásra, nem egy időben aktiválja a hasonló életfeltételek között élő csoportok minden családját. Főként a gyermekkori létfeltételek és az egyéneket körülvevő közösségek értékrendszerének hatására a különböző társadalmi körülmények között szocializálódott családok, családtagok eltérő intenzitással folytatnak versenyt a civilizációs és az intellektuális javak megszerzéséért. Egyesek számára „kenyér” a könyv vagy a színházi premier, s náluk ezek a javak mint primér szükségletek jelennek meg a preferenciarendszerben, miközben mások igény szintjében a vagyoni lehetőségek szabadsága, netán magas foglalkozási státus mellett sem fogalmazódik meg az igény a fenti javakra.

Ugy tűnik, hogy míg egy életkor szerint többé-kevésbé homogén csoport esetében a modern technikai javak gyarapodása az életfeltételek gazdasági-vagyoni lehetőségeit követi, addig az immateriális – így az intellektuális és rekreációs – javak esetében összetettebb, bonyolultabb hatások alakítják a fogyasztási igényt. Az immateriális javak fogyasztási struktúrába építése már minőségileg alakítja át a fogyasztási szerkezetet, illetve a szükségletrendszer minőségi átrendeződését feltételezi. Mindez nem mond ellent annak, hogy az esetek nagy részében az intellektuális javak fogyasztóinak túlnyomó többsége olyan létfeltételekkel rendelkezik, amelyek lehetővé teszik számukra a materiális, civilizációs javak megszerzését, birtoklását. A családtagok jobbra nem úgy fogyasztói az intellektuális javaknak, hogy közben nélkülözni kénytelenek, vagy hogy nem kívánják birtokolni a társadalomban elterjedt, életet könnyítő materiális, civilizációs eszközöket. Az esetek túlnyomó többségében a modernizációs, civilizációs javakat is csak azok a családok tudják megszerezni és fogyasztani, akik már rendelkeznek a létfeltételek adott társadalomban elfogadott minimális, biológiai szükségleteket kielégítő szintjével. Vagyis a családok fogyasztása a szükségletek hierarchiáját követve alakul (Maslow, 1954).

A fogyasztási struktúrák mérése

A materiális javak feltérképezéséhez, majd méréséhez a mindennapi élet tárgyait vettük számba. Azokat, amelyek a családtagokat lakásukban nap mint nap körülveszik, s amelyek a mindennapi tevékenységekkel összefüggésben alakítják az életmódot. Három fogyasztási indexet alkalmaztunk: a lakószoba berendezését alkotó tárgyakat (NAPPALI), a háztartási munkát megkönnyítő modernizációs, civilizációs eszközöket (HAZTMOD), továbbá az immateriális fogyasztási javak

közül a kulturális-művelődési és rekreációs fogyasztással kapcsolatos tevékenységeket (AKTIVIT) vettük számba.

Feltételezzük, hogy e három dimenzióban kidolgozott számos mutatóval jól differenciálható lesz majd a 20–40 évesekből állók mintája aszerint, hogy az egyes családok számára milyen mértékben elérhetők az egyes javak, illetve hogy preferenciarendszerük és igény szintjük alapján milyen mértékben építették be azokat életstílusukba.

Az iskolai végzettség és jövedelmi viszonyok szerinti skála kapcsolatát elemezve azt tapasztaltuk, hogy a családok fogyasztási preferenciáit meghatározó módon alakítja ez a két dimenzió, s kevés szabadsággal rendelkeznek ahhoz, hogy fogyasztásukkal attól eltérjenek. Joggal feltételezhető, hogy a fogyasztási prioritásokat elsősorban a jövedelmi viszonyok és a műveltségi szint metszete alakítja.

A fogyasztási preferenciákat jelző három indexet (NAPPALI, HAZTMOD, AKTIVIT) összevontuk, majd hétfokú mérőeszközzé alakítottuk. Az így kapott skála mentén az eltérő szintű és struktúrájú fogyasztást követő családokat hierarchiába rendeztük.

A fogyasztási preferenciák szerinti skála két szélső pólusa elkeskenyedett, s a közepén, a tömegesen követett modernizációs-civilizációs fogyasztást – eltérő mértékben, minőségben – megvalósító széles sávot alkotó középrétegek csoportosultak. A hétkategóriás fogyasztási index egyes fokozatait elneveztük a hierarchiának megfelelően (az elesettektől az elitig), és megtudhattuk, hogy az egyes szinteken milyen javak alakítják, formálják a fogyasztási struktúrákat.

A materiális és az immateriális javak fogyasztása és elterjedtsége

A lakás, a lakószoba berendezése szimbolizálja legjobban az életstílust (Chapin, 1935). Megvizsgáltuk, hogy a „piacon” előforduló lakáskomforttal kapcsolatos és a háztartás gépesítettségét jelző legelterjedtebb javak milyen arányban találhatók az egyes életstílus-csoportokban. Megállapítottuk, hogy a különböző komfortjavak, amelyek az alacsonyabb szinteken kis arányban megjelennek, valamely következő szinten, illetve életstílus-csoportnál a családok többségének fogyasztásában már általánossá válnak. A csoport többségének használatában lévő javakról pedig feltételeztük, hogy azok már beépültek a csoport fogyasztási szükségletrendszerébe, következésképpen életstílusába is.

A legelső fogyasztási szinten a lakáskörülmények vonatkozásában a folyóvíz bevezetésével, a korszerű főzési mód alkalmazásával, valamint a hűtőszekrény használatával találkoztunk. Ezeket a javakat a lakáskörülmények civilizációs minimumának is tekinthetjük a mai magyar családokban.

A két legkedvezőbb fogyasztási struktúrával rendelkező csoportnál lépett be az új technikai jellegű civilizációs javak között a telefon, a számítógép és a mikrosütő. Ezek a fogyasztási javak a legkedvezőbb életfeltételekkel rendelkező

családoknál most válnak általánossá, most jelennek meg a csoport többségének fogyasztásában.

A társadalom elesettjeit nagy arányban tömörítő legalsó fogyasztási csoportban is általános a fekete-fehér tv, amelynek passzív rekreációs szerepe van. A legváltozatosabban fogyasztó felső csoportban pedig a többség fogyasztásában a műtárgy és a stílbútor jelentkeznek olyan szimbolikus javakként, amelyeket a náluk „szerényebb” fogyasztást megvalósító csoportoknál csak néhány százalék birtokol.

Az aktív rekreációs és művelődési fogyasztás az alsó két fogyasztási csoport többségére nem jellemző. Az általunk „alsó-közép”-nek nevezett harmadik szinten, illetve életstílus-csoportban, a többség fogyasztásában jelentkező kirándulás jelzi, hogy az aktív rekreációs igény itt már megjelenik, majd a negyedik szinten: a „közép”, és az ötödik szinten: a „felső-közép” fokozatokban már a nagyobb mértékű rekreációs és művelődési aktivitás is általánossá válik. A komolyzenei hangverseny igénye a hatodik szinten, azaz a „felső” életstílus-fokozatban lép be a csoport többsége által követett művelődési tevékenységek közé.

A fogyasztási javak a régebben jelentőtől a legújabban megjelenőig hierarchiát alkotnak a fogyasztási struktúrákban, és segítségével az eltérő életfeltételek között élő, eltérő igényszinttel rendelkező családi életstílus-csoportokat jól meg lehet különböztetni. A legfelső életstílus-fokozathoz tartozó családok fogyasztásában például az éppen napjainkban általánossá váló javak egyike a CD-lemezjátszó. Ezt ugyan még nem birtokolja az elit nagyobbik hányada, de az alsó életstílus-csoportok fogyasztásából még teljesen hiányzik. Az olyan modernizációs eszközök esetében, amelyek már lejutottak az alsó szintig (tv, mosógép), azaz már az egész társadalomban elterjedtek, rendszerint megjelenik ezek korszerűbb, jobb minőségű változata, s immár ez indul ismét fentről lefelé expanziós útjára.

A fogyasztási struktúrába beépült javak olyan szimbolikus indikátorok, amelyeket az egyes fogyasztási és életstílus-szintek határainak meghúzására és megkülönböztetésére használtunk. Ezek ugyanakkor jelzik azt is, hogy a társadalom vizsgált korcsoportjában milyen domináns fogyasztási preferenciák, azaz milyen családi életstílusok tárthatók fel.

Családi életstílus-csoportok

1. „Lemaradók, elesettek” (5,8%)

E legalsó szinten legfeljebb a civilizációs minimumnak tekinthető javakat, illetve azok közül néhányat találunk. Passzív rekreációs igényként általános a tv. A fogyasztási indexek alapján a családoknak ez a csoportja messze lemarad a többihez viszonyítva. Főként képzetlenek, iskolázatlanok, közel háromnegyedük (71,1%) legfeljebb nyolc osztályt végzett, s az átlagnál magasabb arányban élnek falun, tanyán (tanya+község 63,5%).

2. „Alsó” fogyasztási szint (10,0%)

A civilizációs javak már jelentős mértékben jelennek meg ezen a szinten. A rekreációs fogyasztás azonban még változatlanul csak a tv, s nem találtunk más művelődési aktivitást. Ugyanakkor a művelődési fogyasztást megalapozó civilizációs fogyasztásként megjelenik a könyvespolc, jóllehet még inkább esztétikai, lakberendezési céllal. Az otthoni televíziózás minőségi élvezetét szolgálja, hogy a színes tv válik általánossá. A lakás már komfortos, állandó melegvízforrással és fürdőszobával, s többnyire a gondos berendezés jelzi az otthon kiemelt fontosságát. A csoportba tartozók fele legfeljebb nyolc osztályt végzett (49,4%), s itt is magas a falvakban, tanyán élők aránya (55,8%, mintaátlag: 36,0%).

3. „Alsó-közép” fogyasztási szint (10,7%)

A lakás itt már szinte minden fontos háztartási géppel felszerelt, általánossá válik a legalább három lakóhelyiséges (1 szoba+2 félszoba) komfortos lakás, többnyire korszerű fűtéssel. A lakás berendezésére fokozott hangsúlyt helyeznek, esztétikai igényrel a falakra kép kerül. Rekreációs aktivitásként többségüknél megtaláljuk a kirándulást. Ezen a szinten kezd alakulni a családok tudatában a középosztályi identitás: többségük már középosztályinak definiálja önmagát. A falvakban élők aránya még itt is magas (45,1%). Iskolázottság szerint háromnegyedüket a nyolc osztályt és a szakmunkásképzőt végzettek adják (77,0%).

4. „Közép” fogyasztási szint (32,6%)

Ők alkotják a vizsgált korosztály mintájának gerincét. Az általában modern, komfortos, korszerű gépekkel felszerelt otthonaikban már megtaláljuk a mélyhűtőt, s többségükönél már megtalálható a minőségi életvitelt elősegítő, kikapcsolást lehetővé tevő személygépkocsi is. A vizsgált civilizációs javak többsége ezen a szinten már megtalálható, a feltételek tehát megértek arra, hogy a csoport fogyasztási szerkezetében nagyobb hangsúlyt kapjanak a rekreációs és művelődési tevékenységek. Legalábbis „ritkán” a többség már eljár moziba és/vagy múzeumba, de a szórakozás-kikapcsolódás olyan formái is behatolnak esetenként az életvitelbe, mint az éttermi étkezés, időnkénti diszkózás. Bár az intenzitás az egyes aktivitási területeken jelentős különbségeket jelez, az adatok kétségtelenül arra utalnak, hogy a művelődési és rekreációs fogyasztás ezen a szinten épül be a csoport többségének szükségleti struktúrájába, majd életstílusába. A gyermekek nagyobbik hányada már megszerzi utóda számára az íróasztalt, mint olyan civilizációs lakberendezési tárgyat, ami előrevetíti a felemelkedési vágyat az intellektuális igényekkel fogyasztók szintjére. Iskolai végzettség szerint döntő többségük szakmunkásképzőt végzett vagy érettségizett (75,2%), települési eloszlásuk a mintaátlagot követi.

5. „Felső-közép” fogyasztási szint (29,7%)

Az idetartozók nagyobbik hányadának már majdnem minden birtokában van a „piacon” kínált civilizációs-modernizációs háztartási javak közül, illetve azok korszerűbb, modernebb változatait birtokolják. A hagyományos eszközöket (pl. mosógép) lecserélték korszerűbb utódával. Rekreációs-civilizációs eszközként a korábbi szinten általános színes tévét kiegészítik a videóval, gyakori a lemezját-szó is. Mindezek mellett a csoportba tartozók nagyobbik hányadánál rekreációs fogyasztásként jelentkezik a nyaralás: többségük legalább egy ízben nyaralt a felmérést megelőző három évben. Életstílusukat változatosabbá teszi az időnkénti színházlátogatás és a könnyűzenei hangverseny-látogatás is. Három domináns iskolázottsági fokozatból rekrutálódnak: szakmunkásképzőt végzett az idetartozók több mint negyede (28,1%), érettségizett közel fele (44,6%), s diplomával rendelkezik több mint egyötöde (22,6%). Lakóhelyüket tekintve a mintaátlag alatti aránnyal található közöttük falun élő, s jelentősen emelkedik a csoportban a fővárosban és nagyvárosban élők aránya.

6. „Felső” fogyasztási szint (7,9%)

Az igényesen berendezett lakásba itt már új eszközként általánosan bekerül a mikrosütő. Az idetartozók – nagyrészt szellemi foglalkozásúak – intellektuális igényének megfelelően megtaláljuk lakásaikban a felnőttek használatában lévő íróasztalt is. Az otthonok háromnegyede már legalább három lakóhelyiségű, s többnyire – a piaci szűkösség ellenére – megtaláljuk azokban a telefont is. Művelődési fogyasztásukat szimbolizálja, hogy nagyobb arányuk már legalább időnként komolyzenei hangversenyre is ellátogat. Az idetartozók négyötöde érettségizett vagy diplomás (81,0%), s az előző szinttől kissé alacsonyabb körökben a szakmunkásképzőt végzettek aránya (17,1%). Figyelemre méltó, hogy ezen az életstílus-szinten már a szülőknek is közel fele érettségizett vagy diplomás.

7. „Elit” fogyasztási szint (3,4%)

A legváltozatosabb, legszínvonalasabb fogyasztási szinthez nélkülözhetetlen a jómód, az anyagi jólét biztonsága. Az idetartozók nagy része valamilyen többlettingatlannal (nyaraló, másik ház) is rendelkezik. A civilizációs-modernizációs eszközök közül itt a többség lakásában megtalálható a számítógép, s az adatok szerint rövidesen nagyobbik hányaduk birtokolja majd a lemezját-szó korszerűbb, minőségibb változatát, a CD-t is. Többségük lakása legalább négy lakóhelyiségűből áll, s a szobaberendezés tárgyai közül jobbra nem hiányzik a stílábtor és/vagy valamilyen műtárgy sem. A korábbi szinteken jelzett művelődési és rekreációs aktivitási formák körükben általánosan elterjedtek, azokkal a korábbi életstílus-csoportokhoz képest többen és nagyobb intenzitással élnek. Az elit fogyasztók szinte kivétel nélkül közép- vagy felsőosztálybeli identitástudattal rendelkeznek. Minden hetedik elit-életstílust követő családjában van háztartási alkalmazott (14,9%). A megkérdezettek kétharmada vezető és/vagy szellemi fog-

lalkozást folytat, egyharmada diplomás (35,3%), több mint fele érettségizett (54,4%), s tizedük végzett csak szakmunkásképzőt (10,3%). Az elitcsoport háromnegyedének szülei legalább érettségizettek. Jelentős hányaduk Budapesten vagy valamely megyeszékhelyen él (72,0%-uk, míg a mintaátlag 40,1%-a).

Kiket találunk az életstílus-csoportok egyes szintjein?

A kialakult csoportokkal kapcsolatban a kutatót elsősorban az érdekli, hogy az egyes életstílus-csoportba kerülést milyen életfeltétel-paraméterek valószínűsítik. Láthatuk, hogy a legalább érettségivel rendelkezők aránya és a városban élőké az egyes fogyasztási életstílus-csoportok hierarchiáját követve a „lemaradóktól és elesettektől” az „elitig” fokról-fokra nő, csakúgy, mint a foglalkozásuk szerint szellemi és/vagy vezető pozíciót betöltőké. A felső két életstílus-csoportban hasonló műveltségű–iskolázottságú, s hasonlóan magas foglalkozási státussal rendelkezőket találunk. Ugyanakkor az apák iskolázottságát összehasonlítva szembevető különbség regisztrálható a legfelső csoportba tartozók javára. Ez pedig valószínűsíti, hogy az életstílusokban és fogyasztási preferenciákban a legfelső szinten jelentkező különbség a gyermekkori szocializációval kialakított értékrendszer kulturális hatásának a következménye.

A bevallott jövedelem nyilvánvalóan csak tendenciát jelez, nem tekinthető pontos adatnak. Az elemzés azt mutatta, hogy az életstílus-csoportok hierarchiáját követve az alsó csoportokhoz viszonyítva a felsőknél mintegy kétszeresére emelkedik a családok átlagos havi jövedelme.

Emelkedő trendet találunk a lakás alapterületének nagyságát tekintve is: a lakóhelyiségek egy családra jutó átlagos számában az „elesettek” csoportjában található nem egészen két helyiség a legfelső „elit”-csoportban közelít a négy lakóhelyiséghez. A legfiatalabbak, akiknek még kevesebb gyereke van, nagyobb arányban található a kedvezőbb, változatosabb fogyasztást jelző életstílus-csoportokban.

Ha a vizsgált mintát egy egyszerűsített hármassal (alsó, közép és felső) kategorizálással soroljuk be, akkor az alsó két életstílus-csoport a vizsgált mintának mintegy hatodát teszi ki (15,8%). Közülük a kisebbik hányad, az „elesettek”, csupán biológiai szükségleteiket kielégítve élnek, s így nem tudnak részt venni a javakért folytatott versenyben. A többség azonban már ezen a szinten is igyekszik megszerezni a komfortot nyújtó javakat, igaz, létfeltételeinek megfelelően differenciáltan.

A középmezőny három életstílus-csoportja foglalja magában a vizsgált minta közel háromnegyedét (73%). Náluk a komfortos lakáskörülmények után megjelenik a rekreációs fogyasztás, s találhatóak művelődési tevékenységek is. Mindez differenciáltan, attól függően, hogy milyenek a létfeltételeik, s annak nyomán milyen prioritások alakítják szükségleti struktúrájukat.

A felső két életstílus-csoportban (10,9%) sokoldalú igényekkel élő családokat

találunk: a korszerűen berendezett otthon, valamint az intellektuális és rekreációs javak fogyasztása egyaránt jellemzi az idetartozók életmódját.

Ha összehasonlítjuk a 20–40 évesekből álló minta civilizációs fogyasztását a tíz évvel korábbi országos reprezentatív minta adataival, akkor megállapíthatjuk, hogy az adott mintában csökkent a biológiai szükségletek szerint élők aránya, s növekedett a civilizációs javakat fogyasztóké (Utasi, 1984). Ugyanakkor az intellektuális és rekreációs javak fogyasztóinak arányában nem mutatkozik emelkedés, ami megerősíti azt a hipotézist, hogy az életstílusnak ebben a dimenziójában bonyolult értékrendszeri hatások alakítják a szükségleteket.

Háztartásgazdaság: termelés, ellátás, (pénz)gazdálkodás a modern családban*

Spéder Zsolt

(Újra)felfedezés?

A háztartásgazdaság kutatása hosszú időn keresztül a társadalomtudományok egyik legelhanyagoltabb területe volt. Ez az érdektelenség elsősorban a társadalomtudományokban széleskörűen elfogadott fejlődéelméleteknek tudható be. A fejlődéelméletek egyöntetűen a termelés társadalmasodását (piacosodás, „közjavasodás”) és ezzel együtt az otthoni termelés elsovadását tekintették a fejlődés várható irányának. Eszerint a háztartás kizárólagosan két funkciót lát el: a munkaerőpiacon a kínálatot, a fogyasztási piacon a keresletet határozza meg. A piactudományok tudománya, a közgazdaságtan ezzel a feltételezéssel él. A munkaerő, amellyel a háztartás rendelkezik, a jövedelemszerzést szolgálja, az így megszerzett jövedelmeket pedig a háztartás használja fel. Ebben az értelemben a háztartásgazdaságok termelő és szolgáltató tevékenysége csak a fejlődésben elmaradt társadalom jelenségeként fogható fel.

A 70-es és 80-as években több tudományos diszciplína tette vizsgálat tárgyává a háztartásokat, ezen belül is a háztartás termelő és ellátó tevékenységeit, a háztartási munkát. Ezek közül a nő kutatás és az informális gazdaság elemzése szolgált több új felismeréssel.

A nő kutatás, melynek kiinduló s gyakran végpontja a háztartási munka nem szerinti meghatározottsága („a háztartási munka az asszonyok dolga”), döntően járult hozzá ahhoz, hogy a nyilvánosság elől elzárt háztartásgazdaság működése tematikus kutatás tárgyává váljon, hogy a fizetetlen háztartási munkát ne az elmaradottság jelének, hanem a modern társadalmak strukturális elemének tekintsük.

Az informális (és szürke) gazdaság kutatása, a háztartási munkára és a háztartások közötti gazdasági tranzakciókra (pl. kaláka) vonatkozó elemzések, továbbá a háztartások megélhetési stratégiáinak feltérképezése szükségessé tette a munka, a gazdaság és gazdálkodás, valamint a racionalitás fogalmainak újradefiniálását. Így vált lehetővé az is, hogy a háztartásban folyó tevékenységeket és döntéseket önmagukban, egy sajátosan működő gazdasági egység, a *háztartásgazdaság* keretei között értelmezhesük.

A háztartásgazdaság jellegzetességeivel foglalkozó kutatások tehát nagyon különböző kérdésfeltevésekből kiindulva jutottak el a háztartásgazdaság egyik vagy másik összetevőjének elemzéséhez. Ennek egyértelmű következménye, hogy a *háztartásgazdaság működését illetően nem beszélhetünk jól kialakult és zárt pa-*

* A tanulmány az OTKA F 4610 sz. kutatási program támogatásával készült.

radigmáról. Ezért a továbbiakban inkább kérdéseket vetünk fel, és különböző válaszkísérleteket mutatunk be.

A háztartásgazdaság működése: haszonmaximalizálás vagy differenciált működési elvek?

A mikroökonómia és a belőle kinőtt új háztartásgazdaságtan (az ún. „new home economics”) az egyetlen, amely egységes képet alakított ki a háztartásról. Ez a deduktív modell azon a feltételezésen alapul, hogy a háztartás bizonyos korlátozó feltételek mellett haszonmaximalizálásra törekszik. Mégpedig úgy, hogy a munkaerőpiacon és a fogyasztási piacon jövedelmi- és munkaidőkorlátokon belül dönt munkavállalás, otthoni munka és szabadidő, piaci szükségletkielégítés, illetve saját fogyasztás között. A modell képviselői szerint a háztartás minden megnyilvánulása (pl. az ebédfőzés éppúgy, mint a beteggondozás vagy a „szexuális szolgáltatás”) is ebben a keretben értelmezhető. A mikroökonómiai háztartásmodell kevésbé hatott az induktív társadalomkutatásra. Vélhetőleg azért, mert előfeltevése (a haszonmaximalizálás) nehezen vállalható, s nem hogy ösztönözné, hanem inkább egy tőle idegen logikába zárja a feltáró-megértő jellegű kutatásokat. Azok a nem közgazdászok pedig, akik valamilyen módon foglalkoztak a problémakörrel, vagy „felpuhítják” a haszonmaximalizálás fogalmát (Wallmann, 1984), vagy valamilyen alternatív megoldást dolgoznak ki (Jessen et al., 1988), és elvetik a mikroökonómia háztartásmodelljét.

A háztartásgazdaság tevékenységében a különböző tényezők egyszerre hatnak, s a gyakorlatban legtöbbször „kevert” racionalitásokkal van dolgunk (Pahl, 1984).

A háztartásgazdaság aktivizálódása és társadalmi következményei

A háztartáskutatás újraindulásában döntő fontossággal bírt a háztartási ellátás és termelés „makacs” fennmaradása. Többféle, különböző kidolgozottságú magyarázat található ezzel kapcsolatban. E magyarázatokat a fejlett ipari társadalmakra dolgozták ki, és így általában nem vonatkoztathatók más, például a kelet-európai társadalmakra. Az egyik legkifinomultabb ezek közül *Gershuny ökonómiai-technológiai megközelítése* (Gershuny, 1978).

Gershuny szerint a háztartás racionálisan dönt arról, hogy szükségletét „hagyományos módon” (közvetlen piaci fogyasztás révén), vagy pedig „innovatív módon” (otthoni termelés, önszolgáltatás keretében) elégíti-e ki. Mivel az utóbbi az 50-es évek óta *relatív olcsóbb* lett, egyre több háztartás elégíti ki szükségleteit önszolgáltató, önellátó módon. A relatív olcsóság oka az, hogy a háztartásgazdasági tevékenységeket segítő technika (pl. kisgépek) relatív ára a hagyományos szolgáltatás munkaköltségeihez képest jelentős mértékben csökkent. Természetesen a saját munka árával, az „elszalasztott haszon” költségével is

számolni kell, aminek következtében a magasabb jövedelemmel és keresettel rendelkező háztartásoknak jóval drágább az „innovatív” szükségletkielégítési mód, mint a rosszabb jövedelmi helyzetűeknek. Ebből adódóan a háztartásgazdaság a társadalom különböző rétegeiben eltérő módon aktivizálódik. Gershuny megközelítésével szemben felvethető, hogy a „hagyományos”, illetve az „innovatív” megoldások egyrészt nem mindig helyettesíthetik egymást (Gershuny példánál maradva: a színházat nem helyettesíti a video, az oktatást a távoktatás), másrészt a fogyasztási döntésekben nem csak ökonómiai racionalitás érvényesül (gondoljunk a különböző élethelyzetekhez tapadó „státuszavakra”).

A *nőkutatás* keretében végzett háztartási munkára vonatkozó elemzések szerint a háztartási munkát a társadalmilag szervezett munkának alárendelt tevékenységként értelmezik. Ugyanakkor azáltal hogy a háztartási munka alapvető funkciója „a munkaerő mindennapos és hosszú távú reprodukciója”, a háztartási ellátás a foglalkoztatotti rendszer előfeltételeként jelenik meg (Ostner, 1978); vagyis a kettő elválaszthatatlan egymástól. A *fogyasztási munka* koncepcióját kidolgozó Jorges szerint a fogyasztást elkerülhetetlenül megelőzi kisebb-nagyobb munkavégzés, amely a piacon megtalálható tömegtermékeket szükségletkielégítésre alkalmassá teszi. E megközelítések tehát már nem azzal foglalkoztak, hogy növekszik-e vagy csökken a háztartások szerepe. Azt a magát sokáig tartó tudományos „közhelyet” kérdőjelezték meg sikeresen, hogy az ipari társadalmakban a háztartási munka egy korábbi fejletlenebb stáció „maradványa”.

A 80-as években a *jóléti állam finanszírozási gondjai és ellátási problémái* a közösségi ellátás stagnálásához vezettek. Mint ahogy azt Sik Endre (1992) bemutatta, Magyarországon ez a vállalati szociálpolitika radikális összeszűkülésével járt együtt. A gazdaság és a társadalompolitika által generált problémahelyzetben a háztartás kétféle aspektusban is szóba jön. Az aktív szociálpolitika szempontjából a háztartás, némi közösségi infrastruktúra támogatásával, átvehetne egyes jóléti állami feladatokat, hiszen olcsóbban és testreszabottabban elégténé ki a szükségleteket. A jóléti állam visszaszorulásával foglalkozó elemzők pedig arra mutatnak rá, hogy a népesség többsége esetében a visszavonulás kényszerű módon jár együtt a háztartási ellátás erősödésével, hiszen a közösségi ellátás alternatíváját jelentő piaci kínálat a lakosság többsége számára nem elérhető. A fenti gondolatsor folytatása a háztartáskutatás legelőbb vitájához vezet.

Már többször utaltunk arra, hogy a társadalom különböző rétegei eltérő intenzitással folytattak háztartásgazdasági termelést és végeztek ellátást. A kiinduló feltételezés szerint a háztartási termelés a szegénységben, a rossz anyagi körülmények között élők megélhetési stratégiájának része, és így hozzájárulhat a jövedelemgyenlőtlenségekből adódó fogyasztási különbségek mérsékléséhez. Több kismintás vizsgálat igazolni is látszik ezt a feltételezést (Mingione, 1991). Pahl (1984) Délkelet-Angliában végzett vizsgálata szerint azonban a középső jövedelmi helyzetben lévő háztartások sokkal intenzívebb önálló tevékenységet folytatnak, és ezt a következtetést más angol kutatások is alátámasztani látszanak. Ennek egyik meghatározó tényezője, hogy a kiterjedt háztartási termeléshez és ellátáshoz sokféle gép, anyag, infrastruktúra szükséges. A háztartásgazdaság

intenzív működtetése e koncepciónak megfelelően nem elsősorban a szegények leszakadását megakadályozó eszköz, hanem a középső társadalmi csoportok jólétét növelő tényező. További kutatások szükségesek a vita eldöntéséhez.

Megtakarítás és pénzkezelés a háztartásgazdaságban

A háztartásgazdaság pénzügyi folyamatainak szisztematikus elemzése talán még kezdetibb stádiumban van, mint a „naturális” jelenségek megismerése. Jóllehet két jól körülhatárolható vizsgálódási terület is létezik, amelyekből kiindulva egy egységesebb elképzelés is körvonalazható lenne a háztartási pénzgazdálkodást illetően, ám eddig szinte tudomást se vettek egymásról.

Az egyik ismeretkör a *megtakarítások alakulására* vonatkozik, mely a közgazdaságtan és a gazdaságpszichológia hagyományos területének tekinthető. Itt elsősorban arra a hiányosságra érdemes rámutatni, hogy a megtakarítói magatartás vizsgálata általában figyelmen kívül hagyja a háztartásgazdasági értelmezést. Pedig ha elfogadjuk, hogy a lakossági megtakarítás háztartási kategória (háztartási és nem egyéni jövedelem, háztartásciklus és nem egyéni életciklus, háztartási „megegyezés” és nem egyéni döntés függvénye), akkor csak ebben az összefüggésben érthető meg. Persze feltételezhető az is, hogy bizonyos társadalmi csoportoknál (pl. magas jövedelműek) a megtakarítói magatartás vélhetőleg individuális jegyekkel bír. Kutatni kellene, mennyire individuális, illetve háztartásszintű kategória a megtakarítói magatartás. Ha individuális, akkor befolyásolhatják-e, és ha igen, hogyan a háztartás tagjai e magatartást; ha pedig háztartási, akkor milyen háztartásgazdasági döntések és megegyezések következtében alakul ki e magatartás.

A fenti problémakör feltárásához inspiráló kérdéseket kaphatunk a nemek közötti egyenlőtlenségek vizsgálatával foglalkozó egyik irányzattól. A tudományterület képviselői a pénzgazdálkodás és pénzkezelés jellegzetességeit a nemek közötti (hatalmi) egyenlőtlenségi viszonyok kifejeződésének tekintik, s így a pénzkezelési szokások vizsgálata – megítélésük szerint – a nemek közötti viszonyok pontosabb megértéséhez visz közelebb (vö. Pahl, 1989). A pénzkezelésben különböző fázisok különíthetők el (a pénzkezelés főbb elveinek meghatározása; a pénzhez való hozzáférés módja; a pénz gyakorlati kezelése; elszámolási „kötelezettségek” és elszámoltatási „jogosultságok” stb.). Ezek a fázisok az eddigi vizsgálatok szerint nem mindig határolhatók el élesen, néha egymásba csúsznak, máskor egyes fázisok kimaradnak. Pahl (1989) négy alapvetően különböző pénzkezelési típust határozott meg.

1. Az „egy kézben összefogott pénzkezelés” esetén minden jövedelem egy kasszába folyik be, a házaspár egyik tagja (többnyire a feleség) határozza meg a pénzkezelés elveit, és dönt a konkrét kiadásokról.

2. Az „ellátó” pénzkezelés esetén többnyire a férj ad „konyhapénzt” feleségének a mindennapi megélhetés fedezése céljából, a szabad rendelkezésű jövedelem felett pedig ő diszponál.

3. A „közös” pénzkezelés esetében mindkét fél azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezik az „egybeadott” pénzt illetően.

4. A „független” pénzkezelés individuális költségvetéseket takar, ami felelősségmegosztást tesz szükségessé egyes kiadási tételekre vonatkozóan.

A „működő” háztartások gyakran esnek két típus (pl. az „egy kézben összefogott” és a „közös pénzkezelés”) közé. A jövőbeni kutatás feladata, hogy tisztázzák a pénzkezelés egyes fázisait, és pontosítsák a pénzkezelési típusokat. Ennek során érdemes például végiggondolni, hogy különböznek-e a döntési illetékességek a „nagy” és a „kicsi” fogyasztási tételek esetében? Hogy mely fogyasztási (kiadási) tételek tekinthetők dominánsan „férfi”, „női” vagy „közös” területnek? Mennyire közös a „közös” döntés, azaz mi a közös döntések természetrajza? A háztartásgazdaság „pénzügyeinek” területén számtalan jelenséget kell még szisztematikus vizsgálat tárgyává tenni.

Háztartásgazdaság „védekezés” közben

A háztartások megélhetési technikáinak és stratégiáinak kutatási területén a problémahelyzetekhez való alkalmazkodás, a „védekezés” vizsgálata tűnik a legizgalmasabb feladatnak (Caplovitz, 1991; Tardos, 1988; Sik, 1992; Harcsa, 1994). Az alapkérdés: hogyan reagálnak a háztartásgazdaságok a különböző szükséghelyzetekre, és eközben milyen erőforrásokat tudnak mobilizálni? A gazdaság stagnálása, az infláció, vagy valamilyen természeti csapás feltétlenül reakciót vált ki a háztartások többségéből. Az egyes család életében bekövetkező (váratlan) változások, mint például egy családtag munkanélkülivé válása, hosszan tartó betegsége, halála, a házasság felbomlása, a család szétesése, az érintett háztartásgazdaságok alkalmazkodását teszi szükségessé. A kutatások, s e tekintetben szép számmal ismerünk magyarországi vizsgálatokat, eddig inkább az elsőként említett problémahelyzetre irányultak.

Az alkalmazkodás eszközeiként a következők jöhetnek számba: többletjövedelem-szerzés; a megtakarítások mobilizálása; a fogyasztás visszafogása, illetve szerkezetének átalakítása; önellátás, önszolgáltatás előtérbe helyezése; beszerzések racionalizálása; a naturális termékcseré; a rokoni kapcsolathálózatok működtetése; a szociális támogatások igénybevétele. Az alkalmazkodás tényleges módját a háztartások számára adottságként megjelenő külső körülmények (a munkaerőpiac állapota, a kereskedelem szervezeti rendszere, a szociálpolitika intézményrendszere stb.) és a háztartások erőforrásai (a rokoni kapcsolathálózat kiterjedtsége és erőssége, a felhalmozott vagyon nagysága és formája, az életmódbeli szokások stb.) együttesen alakítják ki. A 70-es és 80-as években Magyarországon egyértelműen a többletjövedelem-szerzés volt a megélhetési stratégiák kulcseleme (Tardos, 1988). A 90-es évek fordulójára a munkaerőpiac beszűkülésével jelentősen visszaszorult ez a gyakorlat, s helyét, réteghelyzettől (vagy a háztartásgazdaság erőforrásaitól) függően, a megtakarítások mobilizálása, a háztartások közötti kapcsolathálózat (intenzívebb) igénybevétele, a fogyasztás mó-

dosítása vette át. Legtöbb információval a munkanélküliség problémahelyzetével kapcsolatban rendelkezünk: nem csak azt tudjuk, hogy a háztartásgazdaságnak csökken a jövedelme, de azt is, hogy hangsúlyosabb lesz a többi családtag (házastárs) munkaerőpiaci aktivitása, hogy átalakul a pénzkezelés módja, s hogy a várakozásokkal ellentétben csak kevésbé változik meg a háztartáson belüli munkamegosztás addigi mintája (Morris, 1990).

A vizsgálatok során általában feltételezett problémahelyzeteket próbálnak azonosítani (pl. hóvégi pénzzavar, fizetési gond az egyes kiadási tételek esetében), és megkísérlik feltárni a lehetséges alkalmazkodási módokat. Nem lehet azonban mindig egyértelműen megállapítani, hogy a vizsgált helyzet az általánosan romló körülmények következménye-e vagy az adott család „válsághelyzetéből” adódik, esetleg állandó kísérőjelensége egy életmódnak. Az alkalmazkodási eljárások vizsgálata azon túl, hogy információkat szolgáltat a háztartás valamely problémahelyzetben tapasztalható magatartásáról, a háztartásgazdaság korábban említett természetrajzának megismeréséhez is hozzájárul.

Kisgyermekes szülők családi élettel kapcsolatos attitűdjei

S. Molnár Edit

1990 a kelet- és közép-európai régió számára sajátos és egyszeri történelmi helyzet volt. Ebben az évben határozta el és szervezte meg a müncheni Deutsches Jugendinstitut azt a nemzetközi összehasonlító vizsgálatot, amely a kis (6 éven aluli) gyermeket nevelő családok helyzetét, a családpolitikai támogatási rendszerek sajátosságait, a családpolitikával való elégedettséget, valamint a család és a hivatás összeegyeztethetőségének kérdéseit, és az ezekkel kapcsolatos értékstruktúrákat, beállítódásokat vizsgálta. A szülők kérdőíves vizsgálatán alapuló kutatás Magyarországon, Lengyelországban, Oroszországban és Németországban készült; főbb eredményei az alábbiakban foglalhatók össze.

Általános közérzet, a társadalmi-gazdasági változások megítélése

Valamennyi országra jellemző, hogy a kisgyermekes szülők jóval kedvezőbbnek látják saját egyéni helyzetüket, mint országuk általános állapotát. Országuk jövőjét igen pesszimistán ítélik meg, a minősítésnél adott osztályzatátlagok a közepes szintet sem érik el.

A társadalmi-gazdasági változások már 1991-ben, az átalakulás kezdetén komoly pszichés nyomást jelentettek a lakosság számára. Kutatási adataink szerint ez a megállapítás igaz a fiatal szülők esetében is. A túlnyomó többség részben nehéznek, vagy nagyon nehéznek érezte a változásokhoz való alkalmazkodást. A legnehezebbnek a jövő bizonytalansága, kiszámíthatatlansága, valamint a gondoskodó állam megszűnése mutatkozott. Az egyéni képességek kibontakoztatására nyílt nagyobb lehetőségeket általában pozitívan értékelik. Különösen erős a pozitív megítélés a magyar és a volt kelet-német családok körében.

A társadalmi-gazdasági változások az országok többségében – ha eltérő mértékben is – a szociális juttatások beszűkülésével, korlátozásával jártak együtt. Magyarországon mutatkozott a legnagyobb hajlandóság annak elfogadására, hogy a szociális szféra átalakítása a piacgazdaságra való áttérés szükségszerű velejárója, és nálunk kevésbé aggodalmaskodtak a rossz irányba fejlődés veszélye miatt.

Az ország általános helyzetéhez képest pozitívabb kép rajzolódik ki, amikor a megkérdezett szülők saját egyéni sorsukról, életükről nyilatkoznak. Leginkább a volt nyugat-német területeken élő férfiak és nők elégedettek életükkel, legkevésbé az oroszországiak. A magyar szülők elégedettségi szintje a közepesnél

valamivel jobb. Fontos része az egyéni harmóniának a házastársi viszonytal való elégedettség és a szülői funkciónak való megfelelés érzete. A házastárssal való kapcsolat értékelése általában igen pozitív, a túlnyomó többség jónak vagy igen jónak tartja házasságát. Hasonlóan kiegyensúlyozott a kép a szülői szerepet illetően is. Különösen a magyar anyák és apák elégedettek saját szülői teljesítményükkel, míg az oroszországi szülők a legbizonytalanabbak e tekintetben.

A szülői-házastársi érzelmek tehát meglehetősen harmonikus, stabil attitűd-együttest alkotnak a vizsgált országokban, és ebből következően meghatározzák a szülők saját életükkel való elégedettségét is.

A harmonikus családi élet ugyanakkor nem jelent gondok, aggodalmak, szorongások nélküli életet. Az elmúlt időszakban minden megkérdezett család számára *az anyagi gondok jelentették a fő problémát*. Ez különösen meghatározó a volt szocialista országokban, és kevésbé jelentős a volt nyugat-német családok életében. Érdekes megfigyelni, hogy a munkanélküliségtől való félelem már jóval a tömeges munkanélküliség megjelenése előtt kimutatható volt. Nagymértékű frusztráltságról árulkodnak az oroszországi adatok: négy ország átlagát jóval meghaladja az egészség, a lakáshelyzet, a gyermeknevelés, a férj alkoholizmusa miatt aggodalmaskodók aránya.

A gyermekes státus megítélése

Sokat elárul egy társadalom gondolkodásmódjáról, értékszempléletteről a gyermekes szülők véleménye arról, hogy az élet gyermekkel vagy gyermek nélkül jobb-e. Magyarország kivételével valamennyi országban erős többségi vélemény (mind a férfiak, mind a nők körében), hogy a gyermekteleneknek jobb az élete (lásd a 69. oldalon lévő felső táblázatot). Ezzel szemben hazánkban a megkérdezettek közel 90%-a ennek ellenkezőjét vallja. A fiatal magyar szülőknek ezt a – minden más országtól eltérő – attitűdjét vélhetően az magyarázza, hogy nálunk a gyermekes státushoz az emberek elsősorban nem az anyagi, fizikai terheket, hanem *a gyermek nyújtotta érzelmi többletet, a gyermek létevel összefüggő harmóniát, boldogságot társítják*.

A kisgyermekes szülői attitűdök sok tekintetben hasonlóak a vizsgált országokban. Egyetértés mutatkozik abban, hogy a gyermek számára élete első három évében az a legkedvezőbb, ha édesanyja felügyelete alatt, otthon nevelkedik. E többségi vélemény alól kivételt a volt kelet-német anyák képeznek, akik viszonylag kisebb jelentőséget tulajdonítanak az otthoni, az anyai gondozás kizárólagosságának. Fontosnak, s előnyösebbnek tartják a közösségi, bölcsődei nevelést. A régió többi országában az anyák többsége a gyermek szempontjából inkább hátrányosnak, károsnak tartja a bölcsődei elhelyezést. A magyar anyák a leginkább bölcsődeellenesek.

A gyermek megszületése után valamennyi vizsgált országban törvény biztosítja az anyának (vagy a szülőknek) a gyermekgondozási szabadság igénybevétele. A rendszer országoként eltérő, mind a szabadság időtartamát, mind a

folyósított összeg nagyságát illetően. A magyar anyák vannak a legkedvezőbb helyzetben: nálunk a leghosszabb a gyermekgondozási szabadság és a gyed ideje alatt viszonylag itt a legmagasabb a támogatás összege.

Kutatásunk azt mutatta, hogy a gyermekgondozási szabadság időszakához a legtöbb anya pozitív érzelmekkel kötődik. Legharmonikusabban a magyar nők élték meg életüknek ezt a periódusát, a legnagyobb arányban ők jellemzik ezt az időszakot szép, nyugodt éveknak.

Nemcsak a gyermek, de a szülők számára is fontos, hogy a gyermek testi és lelki fejlődéséhez minden feltétel biztosítható legyen. A szülők önértékelésének lényeges eleme, hogy mennyire tudják megteremteni gyermekük számára a boldog, egészséges, szeretetteljes gyermekkort. A vizsgálatok azt mutatják, hogy az anyák többsége elégedett a gyermeke fizikai és érzelmi fejlődéséhez szükséges feltételekkel. E tekintetben az orosz anyák a legfrusztráltabbak, gyermeküket sok tekintetben igen rosszul ellátottnak tartják, míg a magyar anyák az átlagnál elégedettebbnek tűnnek. Az elégedettség nemcsak a gyermeket körülvevő világ érzelmi összetevőire vonatkozik (mint pl. a szülőkkel való kapcsolat, boldog gyermekkort), hanem kimutatható az objektív tényezők esetében is (egészséges táplálkozás, orvosi ellátás, mozgástér a lakásban). Ugyanakkor bizonyos, hogy a gyermeknevelés objektív feltételei nem lehetnek kedvezőbbek Magyarországon, mint a volt nyugat-német területeken. A magyar anyák viszonylagos elégedettsége valószínűleg egy öngazolási, „én mindent megadok a gyermekemnek” attitűddel van összefüggésben. Ezt látszik alátámasztani, hogy a magyar nők tartják magukat a leginkább „magabiztos, ideális” anyának.

A gyermekes családok közérzetére hatással van a társadalom „gyermekbarát” vagy „gyermekellenes” volta. A szülők frusztrációként élik meg, ha a mindennapok során az emberek részéről – az iskolában, a hivatalokban, az utcán stb. – nem elismerést vagy segítséget kapnak, hanem intoleráns magatartást tapasztalnak. A különböző országokban élő anyák véleménye a környezet gyermekbarát voltáról meglehetősen egységes. Míg a közvetlenül gyermekekkel foglalkozó intézményeket és személyeket (tanárok, orvosok) többségében gyermekbarátnak tartják, addig a „felnőtt világ” egyéb szegmenseit (mint a hivatalok, éttermek, közlekedés, az utca embere stb.) erősen gyermekellenesnek minősítik.

Kisgyermekes anyák és a munkavállalás

Szakmai és közéleti viták évtizedek óta visszatérő témája: helyes-e, ha a gyermekes anyák kereső tevékenységet is folytatnak? A viták többnyire arra a következtetésre jutnak, hogy a nő számára biztosítani kell a szabad életforma-választás lehetőségét. A tapasztalat azt mutatja, hogy a nők már döntöttek: számukra összeegyeztethető az anyaság és a munka. A kutatási adatok szerint munkavállaló döntésüket nem kizárólag az anyagi kényszer motiválja. Magyarországon többségi vélemény, hogy a dolgozó nőnek jobb, mint a nem dolgozónak, s hasonló állásponton vannak a mintában szereplő lengyel férfiak és nők is. Meg-

lepő, hogy az igen erősen munkaorientált volt kelet-német nők körében – a kutatás minden adata egyértelműen a munkaorientáltságukat támasztja alá – viszonylag alacsony a dolgozó nők helyzetét előnyösebbnek, kedvezőbbnek tekintők aránya.

A nők munkavállalásának elsődleges motívuma minden országban a pénzkeresés – a volt szocialista országokban erőteljesebben, míg a korábbi nyugat-német régióban halványabban –, de meghatározó szerepet játszanak más, pszichikai motívumok is, mint pl. a társadalmi elismertség, a főállású háztartásvezetés lehangoló volta, a nő anyagi függetlensége stb. Hogy a fiatal szülőgeneráció számára a nők munkavállalása ma már nem csupán anyagi kényszer, azt bizonyítja, hogy a nők körében minden országban többségi vélemény: akkor is a kereső tevékenységet választanák, ha férjük el tudná tartani a családot. A teljes munkaidő helyett azonban a részmunkaidős foglalkoztatást részesítenék előnyben (lásd a 69. oldalon lévő középső táblázatot).

A férfiak hagyományosabban vélekednek a nők munkavállalásáról. Általánosan jellemző, hogy elfogadják feleségük igényét a munkavégzésre, szakmai fejlődésre, de csak azzal a feltétellel, ha a gyermekek rendszeren el vannak látva, ha otthon rendezett családi élet várja őket. A férfiak megkívánják tehát, hogy feleségük jó színvonalon teljesítse hagyományos anyai, háziasszonyi funkcióit, s ha emellett még van igénye és energiája munkát vállalni, azt a férj támogatólag tudomásul veszi.

A nők többsége úgy érzi, hogy családi és munkahelyi feladatainak összeegyeztetését elfogadható szinten meg tudja oldani. Az anyák egy részének e kettős feladat alig, vagy nehezen megoldható problémát jelent és ezt elsősorban a privátszféra, saját életük sínyli meg. Úgy érzik, csak önkizsákmányolással tudnak eleget tenni a családi és munkahelyi elvárásoknak.

A konfliktust enyhítheti, ha a férj intenzívebben veszi ki részét a háztartási munkákból és a gyermeknevelésből. A férfiak azonban általában minden országban csak szerény mértékben kapcsolódnak be az otthoni feladatok ellátásába. Részvételük a háztartási munkákban mintegy 30–40%-os, a gyermeknevelésben is alig valamivel több. Legalacsonyabb a magyar férfiak és legmagasabb az orosz férfiak otthoni aktivitása. Az anyák általában elégedettek a teljesítménnyel, amit férjük nyújt. A magyar nők a leginkább elégedettek, az orosz nők a legelégedetlenebbek. Kutatási adataink tehát arra utalnak, hogy *a nemek közötti természetes munkamegosztás tradíciója erőteljesen tovább él a fiatal gyermekes generációkban is*. Ebből következik, hogy a nők helyzetének javulása, leterheltégük csökkenése elsősorban nem a férfiak aktívabb részvételétől, hanem a *részfoglalkoztatási lehetőségek kiterjesztésétől remélhető*.

A gyermekes szülők életében tehát a család mellett a munka, a hivatás is fontos szerepet játszik. Az egyéni, családi harmónia ezért nagy mértékben függ attól, hogy a szülők mennyire elégedettek eddigi szakmai eredményeikkel és milyen elképzeléseik vannak szakmai jövőjüket illetően. Legelégedettebbek jelenlegi helyzetükkel a magyarok, míg az orosz férfiak és nők érzik a legkevésbé sikeresnek eddigi szakmai életüket. A magyar szülők esetében tapasztalt elége-

dettség összefügg azzal a ténnyel, hogy a „karriervágy” éppen a vizsgált magyar lakosság körében a legalacsonyabb. A magyar anyák több mint fele, az apák 42%-a gondolja úgy, hogy bár lenne lehetősége, de nem kíván jelentős szakmai előmenetelt elérni (lásd a 69. oldalon lévő alsó táblázatot).

A karrier ellen szóló érveket vizsgálva azt találjuk, hogy a magyar szülők véleménye ebben a kérdésben egyedi. Karrierellenességüket ugyanis alapvetően családcentríkusságuk magyarázza; félelem attól, hogy a túlzott munkahelyi lekööttség hátrányosan érintené a családi életet, a családi harmóniát. Különösen az apák esetében tapasztalható szembeötlő eltérés Magyarország és a többi ország között. A privát szférával összefüggő motívumok (család, feleség, harmónia) sehol sem játszanak olyan szerepet, mint a magyar apák döntéseiben, értékrendjében (lásd a 70. oldalon lévő táblázatot).

A nők szerepe a családban és a munka világában közismerten jelentős. Jóval szerényebb azonban a közéletben és a politikában. Hogyan látják ezt a fiatalabb generációhoz tartozó férfiak és nők, és mennyire elégedettek a kialakult helyzettel? A megkérdezettek meghatározónak, kicsit talán túlsúlyosnak is érzik a nők szerepét a családban. A munka világában a nők részvételét az indokoltnál alacsonyabbnak tartják. Ezen általános vélekedéssel szemben a magyarok úgy vélik, hogy a nők gazdasági szerepvállalását inkább csökkenteni kellene (ezt a nézetet az orosz apák is osztják). A női egyenjogúság eszménye leginkább a nők politikai szerepvállalása iránti igényekben mutatkozik meg. Valamennyi országban kívánatosnak tartanak, hogy a nők súlya a közéletben növekedjen. Ezt a véleményt a nők erőteljesebben képviselik, mint a férfiak. Az egyenjogúság szükségességét a közélet terén legerőteljesebben a németek vallják, függetlenül attól, hogy a korábbi kelet- vagy nyugat-német területen élnek-e, vagyis függetlenül attól, hogy eddigi életük során milyen ideológiai környezetben szocializálódtak.

Családi értékek – értékválasztások

A családi élet, illetve magánélet és a munka, a hivatás – a mindennapi életnek ez a két meghatározó szférája – csak ritkán kényszeríti az embereket választásra. A foglalkozás csak kivételes helyzetben, vagy nagyon erősen hivatásorientált embereknél kerül szembe a magánélettel. Kisgyermeket nevelő szülők esetében feltételezhető és elvárható, hogy a család, a magánélet az átlagosnál is nagyobb hangsúlyt, prioritást kapjon. Kutatási adataink igazolták ezt a feltételezést: a szülők valamennyi vizsgált országban a munka, a foglalkozás elé helyezték a családot. Az általános tendencia mögött azonban nemenként és országonként jelentős különbségek húzódnak meg.

A család dominanciája leginkább a magyar és a lengyel anyákat jellemzi, míg viszonylag gyenge a volt kelet-német nők esetében. Az ő beállítottságuk inkább a férfiakéhoz hasonlít: a többség életében a munka és a család azonos jelentő-

ségű. Sőt kimutatható egy viszonylag jelentős – gyermekes anyákról van szó! – egyértelműen munkaorientált réteg is.

Bár a kutatás egészére vonatkoztatva a férfiak és a nők beállítottsága országoként általában nem tér el egymástól, ebben a kérdésben a nemek között különbség tapasztalható. Az apákat a két szféra iránti egyidejű elkötelezettség, illetve erősebb munkaorientáltság jellemzi. Legkevésbé munkacentrikusak – az anyákhoz hasonlóan – a magyar és a lengyel apák.

A családcentrikus beállítottság mellett a megkérdezettek erőteljesen házasságcentrikusnak is bizonyultak. „Házasságban élni gyermekkel” jelenti számukra az ideális életformát, ami egyúttal elégedettséget is tükröz jelenlegi élethelyzetükkel.

A család, a gyermek preferenciája egyértelműnek bizonyult akkor is, amikor a kutatás általánosabb tematikába ágyazva vizsgálta az értékválasztásokat. Egy huszonkét értékfogalmat tartalmazó lista élén az intim szférához tartozó értékek állnak: a család, a gyermek és a szeretet minden országban a legfőbb értéket jelenti. Ezt követik a hagyományosan pozitívnak tartott emberi értékek, mint becsületesség, barátság, szorgalom, műveltség. Jóval lejjebb kerültek a közösségi, valamint a munkával kapcsolatos értékek.

A magyar szülők értékválasztásaiból ezúttal is az alapvetően tradicionális beállítódás tűnik ki. A magyarok esetében a legmagasabb a házasság, a becsületesség, a műveltség, a szorgalom, a fegyelem értéke, s a lengyel szülőkkel együtt a másik három országhoz képest nagyobbra értékelik a haza, a nemzeti érzés és a hagyományok fontosságát is. Ugyanakkor egyes országokhoz képest valamivel kisebb a súlya nálunk a hivatásnak, a foglalkozásnak, a szolidaritásnak, a kreativitásnak és a közéleti aktivitásnak (lásd a 71. oldalon lévő táblázatot).

*

Összefoglalva a négy országban végzett összehasonlító vizsgálat eredményeit megállapítható, hogy az egyes országok közötti eltérések sok esetben nem az objektív körülményekben, hanem azok szubjektív értékelésében, az azokkal való elégedettségben, vagy elégedetlenségben mutatkoznak meg. Érdekes tapasztalat továbbá, hogy a véleménykülönbségek elsősorban az országok között és kevésbé a nemek között jelentkeznek. Mindez arra utal, hogy a szülői magatartást inkább az ország szociokulturális jellemzői, semmint a gyermekes státusz sajátosságai határozzák meg.

Statisztikai táblázatok

Az itt közölt táblázatok lapunk e számának témáira vonatkozó fontosabb adatokat tartalmazták.

Első házasságkötési kor Magyarországon és Erdélyben (átlag)

Év	Magyarország		Erdély		Budapest	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1777 ¹	22,5	20,5	...	...	27,9	23,1
1831 ¹	...	...	23,4	20,2	...	...
1851 ¹	23,2	19,3	23,1	22,1	...	...
1876 ¹	24,4	21,1	24,8	21,6	...	...
1880 ²	...	20,6			29,2	24,3
1900 ²	...	22,4			29,2	26,5
1923 ³	...	...			29,1	25,5
1941 ³	27,5	23,0			27,4	24,6
1960 ³	25,3	21,9			26,3	23,8
1980 ³	24,0	21,3			24,1	22,0

¹ Megyei adatok városok nélkül.

² Magyarország és Erdély együttes adata (Dányi Dezső számításai).

³ Trianoni terület.

A házasságok megszűnésének oka (%)

Év	Budapest		Vidék		Magyarország összesen	
	halál	válás	halál	válás	halál	válás
1876	99,2	0,8	99,2	0,8	99,2	0,8
1895	98,0	2,0	98,8	1,2	98,7	1,3
1910	88,6	11,4	94,3	5,7	94,0	6,0
1925 ¹	79,4	20,6	90,0	10,0	88,3	11,7
1938 ¹	...	...	...	...	89,3	10,7
1950 ¹	72,1	27,9	81,3	18,7	79,2	20,8
1960 ¹	59,7	40,3	78,9	21,1	73,9	26,1
1980 ¹	67,1	32,9	73,0	27,0	71,7	28,3

¹ Trianoni terület.

Magyarországi falvak háztartásszerkezete a 18–19. század fordulóján

Helység	Év	A háztartás típusa ^a (%)					Összesen	N
		1–2	3	4	5	6		
Alsónyék ¹	1792	2,4	44,3	14,8	38,5	–	100,0	122
Endréd ^{1, 2}	1763	7,6	65,7	11,2	15,5	–	100,0	251
Fajsz ²	1762	2,8	60,8	8,8	27,1	–	100,0	181
Kölked ¹	1816	–	47,3	13,4	35,7	3,6	100,0	112
Pereg ²	1777	4,5	72,0	4,5	12,9	6,1	100,0	132
Sárpilis ¹	1792	5,9	62,4	8,2	23,5	–	100,0	85
	1804	9,0	47,0	10,0	34,0	–	100,0	100
Tiszacsege ¹	1808	1,5	65,5	10,0	18,4	4,6	100,0	261
Tótfalu ¹	1767	–	–	89,1	10,9	–	100,0	193
Tök ¹	1767	–	–	90,8	9,2	–	100,0	130

^a Peter Laslett és Eugen A. Hammel kategóriarendszere szerint (1–2: egyedül élők és nem családi háztartások, 3: családi, 4: rokonnal élő, 5: többcsalós, 6: meghatározhatatlan szerkezetű háztartások).

¹ Reformátusok.

² Római katolikusok.

A férfiak és nők életciklusa Fajszon a 18. század közepén

Korcsoport	Háztartási státus (%)						összesen
	gyermek	szolga	rokon	háztartásfő			
				házas	nem házas	özvegy	
Férfiak							
0–9	79,0	–	21,0	–	–	–	100,0
10–14	76,4	7,3	16,3	–	–	–	100,0
15–19	75,0	14,6	10,4	–	–	–	100,0
20–24	32,1	7,1	42,9	3,6	14,3	–	100,0
25–29	14,3	–	60,0	–	25,7	–	100,0
30–39	4,3	–	35,7	–	58,6	1,4	100,0
40–49	–	–	7,0	–	93,0	–	100,0
50–59	–	–	5,3	–	94,7	–	100,0
60–	–	–	9,1	–	75,0	15,9	100,0
Nők							
0–9	76,6	–	23,4	–	–	–	100,0
10–14	88,5	3,9	7,6	–	–	–	100,0
15–19	55,3	5,3	34,1	5,3	–	–	100,0
20–24	8,3	–	56,3	35,4	–	–	100,0
25–29	–	–	36,4	63,6	–	–	100,0
30–39	3,3	–	16,7	70,0	1,7	8,3	100,0
40–49	–	–	–	93,3	–	6,7	100,0
50–59	–	–	26,9	65,4	–	7,7	100,0
60–	–	–	45,0	50,0	–	5,0	100,0

A háztartások feltételezhető vérrokonsági kapcsolatrendszere (%)
(Fajszi, 1962)

Rokoni kapcsolat lakóhely szerint	Együttélő rokon nélküli	Rokonnal élő	Háztartások	Rokoni kapcsolatok
			összesen	
Azonos házban	2,8	–	2,8	2,8
Szomszédos házban	11,0	11,1	22,1	27,1
Más, távolabbi házban	35,4	21,5	56,9	70,1
Rokon csak saját háztartásban	–	3,9	3,9	–
Nincs kimutatható rokon	14,3	–	14,3	–
Összesen	63,5	36,5	100,0	100,0
N	115	66	181	636
Egy háztartásra eső átlagos vérrokoni kapcsolat				4,3

Vélemények a családi élettel kapcsolatos kérdésekről
(a felsorolt állításokkal egyetértők aránya, %)

Vélemények	Férfiak	Nők
Erkölcseleg nem elfogadható, hogy egy férfi és egy nő házasságkötés nélkül él együtt	16,2	16,4
Kevesebb lenne a válás, ha a nők csak a gyermekneveléssel, háztartással foglalkoznának, nem járnának el dolgozni	38,7	36,2
Ha már egyszer elvált valaki, helyesebb, ha nem próbálkozik újra házassággal, hanem az élettársi kapcsolatot választja	18,1	19,8
Igazuk van a nőknek, ha akkor is szívesen dolgoznának legalább részmunkaidőben, ha a család kényelmesen meg tudna élni a férj fizetéséből	62,7	72,9
Egyáltalán nem lenne szabad megengedni a válást, mert a házasság egy életre szól	8,9	9,0
Ma már a gyermekek számára mindegy, hogy szüleik házasságot kötöttek-e, vagy élettársi kapcsolatban élnek	31,1	34,0
Nem lenne helyes megszigorítani a válást; módot kell adni az újrakezdesre	77,6	76,8
Az lenne a helyes, ha az élettársi kapcsolatot ugyanúgy védenék a törvények, mint a házasságot	61,6	67,0
Csak az a gyermek kap igazán jó nevelést, akinek az anyja otthon van, nem dolgozik	19,8	15,3
Ha már egyszer felmerült a válás gondolata egy házaspárnál, jobb, ha nem várnak vele	31,2	33,2
A házasság ma már idejétmúlt intézmény	6,3	6,0
Vannak ugyan szülői kötelességek, de az életcélokról nem kell lemondani a gyerekek miatt	57,1	64,6
Ha az élettársi kapcsolatból gyermek is születik, az élettársaknak feltétlenül házasságot kellene kötniük	25,0	22,8

A táblázat a „Családi értékek” című kutatás része. A kérdőíves vizsgálat a kormány Humánpolitikai Kabinetjének megbízásából készült 1993-ban, 1000 20 és 35 év közötti nő és 1000 20 és 40 év közötti férfi országosan reprezentatív mintáján.

Vélemények az élettársi kapcsolatokról (%)

Állítások	Rangsor	Teljes mértékben egyet-ért				Egyáltalán nem ért egyet	Nem tudja	Összesen	Átlag
		(5)	(4)	(3)	(2)	(1)			
Anyagilag mindkét fél számára biztonságosabb, ha házasságban élnek, nem pedig élettársi kapcsolatban	70,1	49,1	13,3	15,1	4,1	13,7	4,3	100,0	3,79
Az élettársi kapcsolatból született gyermekek bizonytalanabbak szüleik tartós gondoskodását tekintve, mint a házasságból származók	65,2	39,6	15,0	18,5	6,2	15,2	5,6	100,0	3,60
Az lenne a helyes, ha az élettársi kapcsolatot ugyanúgy védenék a törvények, jogszabályok, mint a házasságot	62,0	38,5	12,6	17,2	8,7	17,8	5,3	100,0	3,42
Az óvodában, iskolában a nevelők nem nézik jó szemmel azt a gyereket, akinek a szülei nem élnek házasságban	52,4	23,2	14,2	20,1	8,1	21,7	11,9	100,0	3,10
Ma az élettársi kapcsolat jobban megfelel az emberek igényeinek, mert nem jogszabályok, hanem az érzelmek kötik össze őket	51,2	21,7	14,1	24,8	11,6	21,2	6,6	100,0	3,04
Sok fiatal azért él élettársi kapcsolatban, hogy kibújhasson a felelősség alól	47,8	22,7	12,8	25,3	10,8	22,4	6,0	100,0	3,03
Az élettársi kapcsolatok nem tudják úgy kielégíteni az emberek érzelmi igényeit, mint a házasság	43,8	23,2	11,8	15,2	10,2	33,3	6,6	100,0	2,72
A társadalom szempontjából mindegy, hogy az emberek házasságot kötnek, vagy pedig élettársi kapcsolatban élnek	37,7	17,6	7,8	20,2	10,8	39,7	3,9	100,0	2,50
Ha már egyszer elvált valaki, helyesebb, ha nem próbálkozik újra házassággal, hanem az élettársi kapcsolatot választja	37,2	13,8	10,2	24,3	13,2	32,5	6,1	100,0	2,43
Erkölcseileg nem elfogadható, hogy egy férfi és egy nő házasságkötés nélkül él együtt	35,6	16,5	8,3	18,2	10,1	43,6	3,3	100,0	2,42
Egy férfi és egy nő akkor lehet csak anyagilag független egymástól, ha nem kötnek házasságot, hanem élettársi kapcsolatban élnek	34,7	13,6	8,8	19,3	10,4	41,4	6,5	100,0	2,39
Ma már a gyermekek számára mindegy, hogy szüleik házasságot kötöttek-e vagy élettársi kapcsolatban élnek	24,5	10,4	5,1	13,8	11,3	55,3	4,1	100,0	2,02

Forrás: Csernák Józsefné-Pongrácz Tiborné-S. Molnár Edit: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*. KSH NKI Kutatási Jelentések. 46. sz. 1992. A kutatás 21 éves és idősebb férfiak és nők 1000 fős reprezentatív mintáján készült.

„Kinek jobb az életben?” (%)

	Gyermektelenek		Gyermekesek	
	anyák	apák	anyák	apák
Magyarország	10,8	16,5	89,2	83,5
Lengyelország	50,1	57,9	49,9	42,1
Oroszország	68,1	81,2	31,9	18,8
Volt Kelet-Németország	86,1	88,7	13,9	11,3
Volt Nyugat-Németország	67,7	65,4	32,3	34,6

„Ha a férj el tudná tartani a családot, mit választana?”* (%)

	Magyarország		Lengyelország		Oroszország		Volt Kelet-Németország		Volt Nyugat-Németország	
	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák
Othton maradna	33,0	56,3	22,0	46,0	32,9	42,3	6,3	11,3	29,1	39,9
Részmunkaidőben dolgozna	51,1	35,3	51,0	29,5	53,1	42,3	75,3	64,1	46,3	27,9
Teljes munkaidőben dolgozna	13,6	6,0	24,7	18,0	8,2	6,6	11,3	12,9	4,2	3,6
Nem tudja	2,3	2,4	2,3	6,5	5,8	8,8	7,3	11,7	10,4	21,6

* Férfiak számára a kérdés így szólt: „Ha a férj el tudja tartani a családját, mit tartana jónak: ha a feleség...”

„Szeretne-e munkájában, beosztásában jelentősen előrelépni, akár karriert csinálni?” (%)

	Magyarország		Lengyelország		Oroszország		Volt Kelet-Németország		Volt Nyugat-Németország	
	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák
Igen	22,4	32,4	31,1	34,5	24,7	45,4	19,8	29,2	14,7	33,3
Talán	17,1	17,8	18,7	16,0	25,3	25,0	33,3	31,5	24,2	27,9
Nem	52,2	41,7	29,2	16,5	42,6	16,8	33,2	10,4	48,3	21,9
Nincs rá lehetőség, nem tudja	8,4	8,1	20,9	33,0	7,4	12,8	13,8	28,9	12,8	16,9

Forrás (mindhárom táblázathoz): Nemzetközi összehasonlító vizsgálat, amely a müncheni Deutsches Jugendinstitut szervezésében kezdődött 1991-ben. Magyarország részéről a kutatásban a KSH Népeségstudományi Kutató Intézete vett részt. A kutatás mintája a résztvevő országokban a következőképpen alakult (fő):

	Anyák	Apák	Összesen
Magyarország	800	401	1201
Lengyelország	600	200	800
Oroszország	494	195	689
Volt Kelet-Németország	700	309	1009
Volt Nyugat-Németország	780	425	1205

A megkérdezett szülők kiválasztása a fővárosban, városokban és községekben arányosan történt.

„Milyen problémákkal járna a munkahelyi előmenetel?”
(átlagértékek)*

	Magyarország		Lengyelország		Oroszország		Volt Kelet-		Volt Nyugat-	
	Németország									
	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák
Túl sokat kellene dolgozni	60	40	45	26	69	60	54	46	69	60
Felesége/férje ellenezné	48	40	25	12	31	21	24	17	48	25
Attól tartana: nem biztos, hogy megfelel	48	36	49	25	24	17	32	21	33	21
Félne a vezetéssel együttjáró konfliktusoktól	51	32	49	33	48	46	44	37	44	44
Olyan feladatokat is el kellene végeznie, amelyek nem érdeklík	49	48	56	33	42	41	45	41	48	44
A munkatársakkal való jó kapcsolata veszélybe kerülne	52	47	31	25	28	22	24	29	33	33
Több bosszúsággal járna	65	57	28	29	31	30	50	46	50	47
Minden energiáját munkájára kellene koncentrálnia	67	56	59	45	57	42	50	40	69	51
Nem okozna örömet	56	54	38	32	38	31	33	26	45	32
Anyálgilag nem érné meg	55	57	33	23	33	31	25	24	34	25
Nem tudná összeegyeztetni a családi feladatokkal	67	57	53	23	54	34	72	26	72	43
Nem tudna több gyermeket vállalni	40	-	29	-	53	-	55	-	65	-

* A „mennyire jönne számításba” kérdésre 1-től 5-ig terjedő skálán megadott válaszmegoszlások átszámítása 0-100 fokú skálára.

Forrás: Lásd a 69. oldalon lévő táblázatot.

**Az anyák és apák értékválasztásainak rangsora a vizsgált országokban
(átlagértékek)***

	Magyarország		Lengyelország		Oroszország		Volt Kelet-		Volt Nyugat-	
	Németország									
	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák
1. Gyermek(ek)	99	97	98	98	97	93	96	95	95	94
2. Szeretet	97	92	93	92	86	81	92	91	92	90
3. Család	94	96	97	97	94	90	95	95	93	94
4. Becsületesség	95	91	92	89	86	84	91	89	89	87
5. Házasság	94	93	85	94	85	82	85	86	90	91
6. Szabadság	92	91	92	94	83	85	78	77	84	86
7. Barátság	85	84	87	85	83	82	83	82	85	84
8. Műveltség	83	82	71	68	71	68	81	80	75	77
9. Szorgalom	83	81	76	86	73	70	76	79	71	73
10. Szabadidő	83	78	80	79	80	76	78	78	78	77
11. Fegyelem	81	79	76	76	71	72	73	73	69	70
12. Egyéni függetlenség	79	82	88	90	79	86	68	69	75	76
13. Haza	75	76	76	78	73	76	66	65	51	59
14. Nemzeti érzés	74	74	74	75	n.a.		43	46	44	45
15. Önmegvalósítás	70	76	73	78	60	73	70	73	59	71
16. Hagyomány	64	71	76	70	45	63	44	48	48	49
17. Tolerancia a kisebbségek iránt	64	65	68	69	47	44	61	61	70	68
18. Hívatus, foglalkozás	62	80	70	82	64	79	77	91	56	81
19. Szolidaritás	65	61	75	78	56	58	64	63	71	71
20. Alkotás, kreativitás	62	69	76	78	52	66	60	62	67	63
21. Közéleti aktivitás	58	64	79	85	62	62	72	74	74	76
22. Vallás	49	42	75	65	50	37	18	16	46	40

* A válaszadók 1-től 5-ig terjedő (5=legpozitívabb) osztályzattal határozták meg mennyire tartják saját életükben fontosnak, irányadónak az adott értékeket. A válaszmegoszlásokat 0–100 fokú skálára számítottuk át.

Forrás: Lásd a 69. oldalon lévő táblázatot.

A szülők véleménye a különböző családi életformákról¹

Vélemények	Magyarország		Lengyelország		Oroszország		Volt Kelet-Németország		Volt Nyugat-Németország	
	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák
	Házasságban élni gyermekkel	98	99	97	96	95	93	96	94	93
Élettársi kapcsolatban élni gyermek nélkül	49	60	56	53	35	43	52	49	61	60
Élettársi kapcsolatban élni gyermekkel	54	52	53	56	50	47	52	50	52	50
Egyedül élni gyermekkel	31	31	64	25	37	29	28	26	36	31
Egyedül élni	16	16	39	37	12	20	25	26	40	38
Lakóközösségben együtt élni barátokkal	41	41	17	21	21	28	19	17	30	25
Fenntartani a partnerkapcsolatot, de nem lakni együtt, a gyermekek nevelését pedig megosztva végezni	17	16	27	31	13	17	11	12	19	17
Szülőkkel lakni – partnerrel vagy partner nélkül, gyermekkel	20	19	24	25	22	21	15	15	20	18

*Átlagértékek, amelyek 1–5-ig (5=legpozitívabb) terjedő osztályzáson alapulnak; ezek megoszlása lett átszámítva 0–100 fokú skálára.

Forrás: Lásd a 69. oldalon lévő táblázatot.

„A házasság legfőbb előnye az anyagi biztonság” állítással egyetértők aránya férfiak és nők körében iskolai végzettség szerint (a megkérdezettek százalékában, N=1500)

Iskolai végzettség	Férfi	Nő
8 osztálynál kevesebb	67	77
8 osztály	66	61
Szakmunkás	42	49
Érettségi	36	35
Főiskola	31	27
Egyetem	15	16

Forrás: TÁRKI, Család 1994.

**A házassággal, válással és együttéléssel kapcsolatos
alábbi állításokkal egyetértők aránya férfiak és nők körében
(a megkérdezettek százalékában, N=1500)**

	Férfi	Nő
„Jobb egy rossz házasságban élni, mint egyáltalán nem kötni házasságot”	12,1	9,9
„A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban”	63,9	55,8
„Napjainkban a házasság legfőbb célja a gyerek”	63,1	67,8
„A házasság legfőbb előnye az anyagi biztonság”	46,1	52,2
„Általában a válás a legjobb megoldás, ha egy házaspár nem tudja megoldani a házasságban felmerülő problémákat”	56,3	58,6
„Gyermekek családban a szülőknek akkor is együtt kellene maradniuk, ha nem jönnek ki jól egymással”	31,0	27,9
„Semmi kivétnivaló nincs abban, ha egy pár együtt él házasságkötés nélkül”	73,3	69,0

Forrás: TÁRKI, Család 1994.

**„A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban”
állításal egyetértők aránya férfiak és nők körében iskolai végzettség szerint
(a megkérdezettek százalékában, N=1500)**

Iskolai végzettség	Férfi	Nő
8 osztálynál kevesebb	75	70
8 osztály	71	57
Szaktmunkás	57	44
Érettségi	61	52
Főiskola	74	54
Egyetem	56	37

Forrás: TÁRKI, Család 1994.

**„Napjainkban a házasság legfőbb célja a gyerek” állításal egyetértők aránya
férfiak és nők körében iskolai végzettség szerint
(a megkérdezettek százalékában, N=1500)**

Iskolai végzettség	Férfi	Nő
8 osztálynál kevesebb	81	83
8 osztály	70	78
Szaktmunkás	63	70
Érettségi	57	55
Főiskola	50	40
Egyetem	61	30

Forrás: TÁRKI, Család 1994.

A lakáskomfort indexének (HAZTMOD) változói (N=2000, 1993) (%)

Javak	Életstílus-csoportok						
	1	2	3	4	5	6	7
	lemaradó, elesett	alsó	alsó- közép	közép	felső- közép	felső	elit
Folyóvíz	56,3	84,4	92,0	96,5	99,0	100,0	100,0
Melegvíz	39,3	69,8	85,0	92,6	97,1	99,4	100,0
Fürdőszoba	45,5	75,4	87,8	94,0	98,5	99,4	98,5
Vízöblítéssel WC	40,2	70,9	86,4	92,6	97,8	100,0	100,0
Gáz/villanyfűtés	24,1	44,2	67,1	75,3	90,7	93,0	91,2
Telefon	2,7	6,0	13,1	23,0	41,9	57,6	70,6
Hűtőszekrény	69,6	95,5	99,1	99,5	99,8	100,0	100,0
Mélyhűtő	11,6	38,2	48,4	62,9	80,0	94,3	100,0
Automata mosógép	1,8	13,1	24,9	46,9	81,8	96,2	100,0
Mikrosütő	0,9	3,5	4,7	11,9	34,7	54,4	77,9
Gáz/villanyfűtés	66,1	96,5	98,6	99,2	99,8	100,0	100,0
Porszívó	33,9	70,4	87,8	97,4	99,3	100,0	100,0
Személyautó	14,0	26,6	40,8	57,3	77,4	88,6	91,2
Mintaarány	5,8	10,0	10,7	32,6	29,7	7,9	3,4

A lakásberendezés indexének (NAPPALI) változói (N=2000, 1993) (%)

Javak	Életstílus-csoportok						
	1	2	3	4	5	6	7
	lemaradó, elesett	alsó	alsó- közép	közép	felső- közép	felső	elit
Fekete-fehér tv	76,1	65,8	54,5	45,7	36,5	30,4	30,9
Szőnyeg	61,6	88,9	91,5	94,3	97,1	99,4	97,1
Könyvespolc	15,9	66,3	75,6	91,3	98,0	99,4	100,0
Falkép	26,5	41,7	58,0	61,0	79,6	92,4	94,1
Színes tv	16,8	53,8	70,4	85,3	96,5	100,0	100,0
Gyerekiróasztal	9,1	31,0	46,3	61,6	75,1	80,2	97,2
Hagyományos lemezjátszó	4,4	22,1	34,6	47,6	67,2	86,1	82,2
Video	2,7	19,6	29,1	47,0	69,2	82,3	94,1
Felnőtt íróasztal	1,8	10,6	14,1	23,1	45,3	70,3	91,2
Műtárgy	0,0	0,5	3,3	9,2	24,7	46,2	74,6
Síflábtor	2,7	7,0	4,2	7,5	12,5	26,6	55,9
Számítógép	0,0	1,5	3,8	5,5	19,9	33,5	63,2
CD-lemezjátszó	0,0	0,0	0,9	1,8	11,0	22,2	44,1

A rekreációs és művelődési fogyasztás indexének (AKTIVIT) változói (N=2000, 1993) (%)

Javak	Életstílus-csoportok						
	1	2	3	4	5	6	7
	lemaradó, elesett	alsó	alsó- közép	közép	felső- közép	felső	elit
Kirándulás	27,0	47,7	71,8	88,5	95,6	98,1	97,1
Múzeum	4,3	17,7	30,0	54,5	77,2	89,9	95,6
Diszkó	15,7	24,1	38,0	60,9	73,0	84,8	83,8
Étterem	8,7	20,6	38,8	66,9	90,4	97,5	98,5
Mozi	14,8	37,7	48,4	71,4	83,7	91,1	95,6
Könnyűzenei hangverseny	3,5	6,1	16,0	33,7	55,3	73,4	89,7
Színház	4,3	10,6	16,0	40,4	65,5	84,8	95,6
Könyvtár	4,3	17,6	29,6	47,2	68,9	85,4	88,2
Nyaralás	5,7	8,0	23,1	42,5	72,5	88,5	87,9
Komolyzenei hangverseny	1,7	0,5	1,9	10,1	29,6	56,3	76,5

Egyes életfeltételi paraméterek és az életstílus-csoportok összefüggése (N=2000, 1993)
(csoporton belüli százalékos arány)

Életfeltételi paraméterek	Életstílus-csoportok						
	1	2	3	4	5	6	7
	lemaradó, elesett	alsó	alsó- közép	közép	felső- közép	felső	elit
Legalább érettségizett	5,3	16,1	22,0	41,3	67,2	81,0	89,7
Vezető vagy szellemi	1,9	8,1	10,9	25,3	43,3	52,4	64,4
Apák legalább érettségizett	2,7	5,5	9,9	16,8	38,5	51,6	72,1
Legalább 4 lakószoba (szoba+félszoba)	4,4	6,5	11,3	11,3	19,8	30,3	51,6
Középosztályi identitás	23,7	42,1	51,6	64,3	78,0	88,6	97,0

Egyes életfeltételi paraméterek és az életstílus-csoportok összefüggése (N=2000, 1993)
(csoporton belüli átlag)

Életstílusok	Családi jövedelem/hó (Ft)	Lakás (m ²)	Szoba+félszoba	Gyerekszám
1. Elesett	18 519	60,3	1,9	1,63
2. Alsó	22 406	68,6	2,2	1,65
3. Alsó-közép	25 405	77,9	2,6	1,41
4. Közép	28 277	74,8	2,6	1,25
5. Felső-közép	34 725	79,5	2,9	1,18
6. Felső	41 139	86,0	3,2	1,05
7. Elit	48 377	107,4	3,6	0,95
Együtt	30 285	77,1	2,7	1,28

Válogatott bibliográfia

Az alábbiakban válogatást adunk olyan publikációkból, amelyek lapunk e számának témáihoz kapcsolódnak

- Andersen, T.: *A visszajelző csoport. Párbeszéd a párbeszédéről*. Animula Kiadó, Budapest, 1994.
- Andorka R.: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (18–19. század). *Ethnographia*, 1981/92.
- Andorka R. – Balázs-Kovács S.: A háztartásösszetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792–1804). *Ethnographia*, 1984/95.
- Andorka R. – Faragó T.: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 1984/26.
- Bácskai V.: *Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830)*. Tanulmányok Budapest Múltjából, 1979/21.
- Bálint M.: *Az orvos, a betegek és a betegség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Berger, P. L. – Kellner, H.: Valóságfelépítés a házasságban. In: Hernádi M. (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- Berk, R. F.: The New Home Economics? An Agenda for Sociological Research. In: Berk, R. F. (ed.): *Women and Household Labour*. Sage Publication, Beverly Hills, 1980.
- Bernstein, B.: Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. *Valóság*, 1971.
- Bourdieu, P.: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. New Fetter Lane, London, 1979.
- Buda B.: A család szerepe a pszichiátriai betegségek kialakulásában. In: Füredi J. – Buda B. (szerk.): *A család szociálpszichiátriája*. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Buda B.: A pár- és családterápia néhány szemléleti és gyakorlati alapkérdése. In: Popper P. – Komlósi P. (szerk.): *Családterápiák*. Pszichológiai Műhely sorozat. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Buda B.: *A pszichoterápia alapkérdései. Kapcsolat és kommunikáció a pszichoterápiában* (Válogatott tanulmányok). Országos Alkohológiai Intézet és TÁMASZ Alapítvány, Budapest, 1993.
- Buunk Bram: Alternative Lifestyles from an International Perspective: A Transatlantic Comparison. In: Macklin, E. D. – Rubin, R. H. (eds.): *Contemporary Families and Alternative Lifestyles*. Sage Publication, Beverly Hills, 1983.
- Caplovitz, D.: Hogyan lehet a fizetésből kijönni? Miképpen birkóznak meg a családok az inflációval és a recesszióval? In: Gábor-Szalai (szerk.): *A drágaságról*. Szociálpolitikai Értesítő, 1991.
- Chapin, S. F.: A Measurement of Social Status. In: Chapin, S. F. (ed.): *Contemporary American Institutions. A Sociological Analysis*. Harper, New York, 1935.

- Cseh-Szombathy L.: A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In: Utasi Á. (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Cseh-Szombathy L. – Pongrácz Tiborné – S. Molnár E. – Utasi Á.: Családi értékek, családi normák. *Magyar Szemle*, 1994/9.
- Cseh-Szombathy L.– Richter, R. (Hrsg.): *Familien in Wien und Budapest*. Böhlau Verlag, Wien, 1993.
- Dömötör T. (szerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980 (Magyar Néprajz, 7.)
- Faragó T.: *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828*. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 1977/3.
- Faragó T.: Paraszti háztartás és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között. *Történeti Statisztikai Füzetek*, KSH Könyvtár, Budapest, 1985.
- Faragó T.: Családok és háztartások Budapesten (1850–1944). In: Mohay T. (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, 1992.
- Freeman, D. R.: *Házassági krízisek. A házassági tanácsadás gyakorlata*. Animula Kiadó, Budapest, 1994.
- Funk, N. – Mueller, M. (eds.): *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Routledge, New York, 1993.
- Gershuny, J.: *After the Industrial Society*. London, 1978.
- Gurman, A. S. – Kniskern, D. P. (eds.): *Handbook of Family Therapy*. Brunnel/Mazel, New York, 1981.
- Halbwachs, M.: A munkásosztály fogyasztói tendenciái. In: *A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971*.
- Harcza I.: Fogyasztási és gazdálkodási szokások a háztartásokban. *Társadalomstatistikai Füzetek*, 1994/6.
- Jessen, J. – Siebel-Rebel, Ch. – Walther, U. J. – Weyrather, F.: *Arbeit nach der Arbeit*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1988.
- Jorges, B.: Berufsarbeit, Konsumarbeit, Freizeit. *Soziale Welt*, 1981/2.
- Kluckhohn, C.: Values and Value Orientations in the Theory of Action. In: Parsons, T. – Shils, A. (eds.): *Toward a General Theory of Action*. Harvard University Press, Cambridge, 1951.
- Kohn, M. L.: Social Class and Parental Values: Another Confirmation of the Relationship. *American Sociological Review*, 1976, Vol. 41.
- Krappman, L.: *Az identitás szociológiai dimenziói*. Szociológiai Füzetek, 1980.
- Losonczy Á.: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Maslow, A.: *Motivation and Personality*. New York, 1954.
- McDaniel, S. H. – Hepworth, J. – Doherty, W. J. (eds.): *Medical Family Therapy. A Biopsychosocial Approach to Families with Health Problems*. Basic Books, New York, 1992.
- A mindennapi élet ökonomiája*. Válogatta Spéder Zsolt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993.

- Mingione, E.: *Fragmented Societies*. Basil Blackwell, London, 1991.
- Morris, L.: *The Working of the Household*. Polity Press, Cambridge, 1990.
- Möhring, P. – Neraal, T. (Hrsg.): *Psychoanalytisch orientierte Familien- und Sozialtherapie. Das Giessener Konzept in der Praxis*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1991.
- Nave-Herz, R.: *Kontinuität und Wandel in der Bedeutung, in der Struktur und Stabilität von Ehe und Familie in der Bundesrepublik Deutschland*. Enke Verlag, Stuttgart, 1988.
- Ostner, I.: *Berufs- und Hausarbeit*. Campus, Frankfurt, 1978.
- Órsi J.: *Karcag társadalomszervezete a 18–20. században*. Agrártörténeti Tanulmányok, 16. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Pahl, J.: *Money and Marriage*. Macmillan, London, 1989.
- Pahl, R. E.: *Divisions of Labour*. Basil Blackwell, London, 1984.
- Palazzoli, S. et al.: *Paradox und Gegenparadox. Ein neues Therapiemodell für die Familie mit schizophrener Störung*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1981.
- Peterson, G. W. – Boyd, C. R.: Parent-Child Socialization. In: Sussman, M. B. – Steinmetz, S. K. (eds.): *Handbook of Marriage and the Family*. Plenum Press, New York – London, 1987.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár E.: *Kisgyermekes szülők*. NKI Kutatási jelentések, 47. szám, 1993/1.
- Ranschburg J.: *Szeretet, erkölcs, autonómia*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- Réger Z.: *Utak a nyelvhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Sik E.: A háztartások gazdasági helyzete és magatartása. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 1992*. TÁRKI, Budapest, 1992.
- Sobel, M. E.: *Lifestyle and Social Structure: Concepts, Definitions and Analyses*. Academic Press, New York, 1981.
- Somlai P.: *Konfliktus és megértés*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Somlai P.: A formázás módjai. (Összehasonlító elemzések szocializációs elméletekről.) *Társadalomkutatás*, 1991/1.
- Spéder Zs.: Láthatatlan jólétermelés. *Közgazdasági Szemle*, 1990/11.
- Stierlin, H.: *Delegation und Familie. Beiträge zum Heidelberger familiendynamischen Konzept*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1978.
- Sussman, M. B. – Steinmetz, S. K. (eds.): *Handbook of Marriage and the Family*. Plenum Press, New York–London, 1987.
- Szabó L.: *A palócok társadalomnéprajza*. Folklor és Etnográfia, 46. Debrecen, 1988.
- Tardos R.: *Meddig nyújtózkod(j)unk?* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Telkes J.: A családterápia irányzatai. I. A pszichodinamikus és élménycentrikus családterápia. II. Rendszerszemléletű családterápiák. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1984, III/1, 2.
- Tóth I. Gy. – Sik E. (szerk.): *A Magyar Háztartás Panel éves jelentései*. Műhelytanulmányok. TÁRKI–BKE Szociológia Tanszék–KSH, Budapest, 1992–1994.
- Tóth O.: Az életút (life-course) kutatásokról. *Társadalomkutatás*, 1990/3–4.
- Tóth O.: Az első gyerek születése, mint az életút fordulópontja. *Társadalomkutatás*, 1992/1.
- Tóth O.: A szülővé válás időzítése az életútban. *Szociológiai Szemle*, 1993/3–4.

- Tóth Z.: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Utasi Á.: *Presztízs, életstílus, fogyasztás.* In: *Egyenlőtlen helyzetek.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Utasi Á.: *Családok és életstílusok.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991.
- Veevers, J. E.: *Voluntary Childlessness: A Critical Assessment of the Research.* In: Macklin, E. D. – Rubin, R. H. (eds.) 1983.
- Wallmann, S.: *Eight London Households.* Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- Weber, M.: *Gazdaság és társadalom.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.

Kutatási információk*

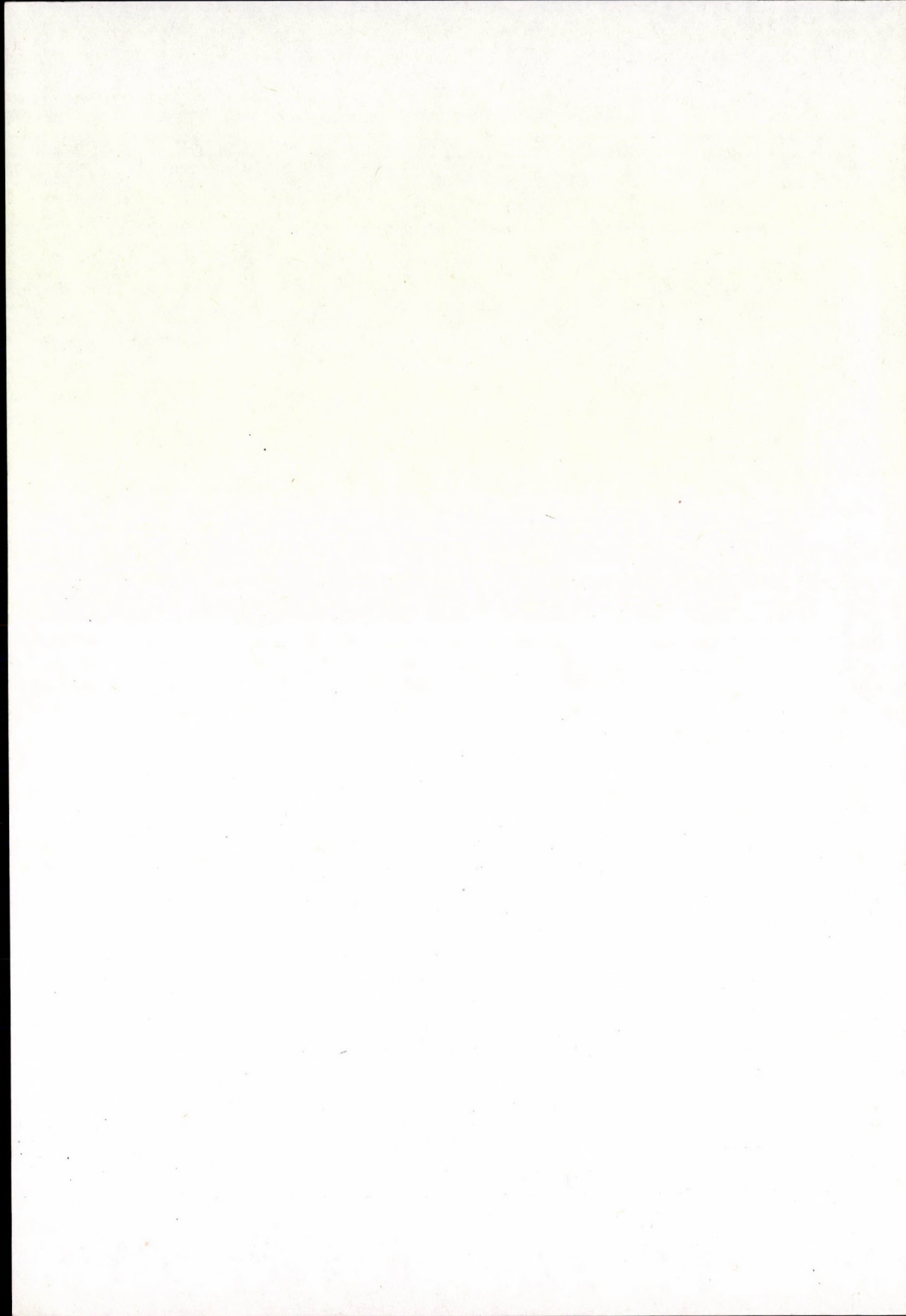
Az alábbiakban válogatást adunk olyan jelenleg is folyó kutatásokból, amelyek lapunk e számának témáihoz kapcsolódnak

- „Családban, illetve nevelőotthonban élő 14–16 éves gyerekek életstílusának összehasonlító vizsgálata”, Veszprémi Egyetem Pedagógia–Pszichológia Tanszék, témavezető: Szélesné Ferencz Edit.
- „A családi egyensúly felbomlásának okai, következményei, krízishelyzetek intézményes kezelésének módzatai”, Kossuth Lajos Tudományegyetem (Debrecen), témavezetők: Bugán Antal, Münnich Ákos, Deckner Edit.
- „A családi életet veszélyeztető devianciák”, Országos Kriminológiai Intézet, témavezető: Münnich Iván.
- „A családi értékek és a nemi szerepek megváltozása”, TÁRKI, témavezető: Sági Matild.
- „A családi szerepelvárások, ezen elvárásokkal összefüggő attitűdök alakulása és azok kapcsolata a házastársi elégedettséggel, ezek tükröződése a gyerekek családi légkörre vonatkozó percepciójában”, ELTE BTK Társadalom- és Nevelépszichológiai Tanszék, témavezető: Felvinczi Katalin.
- „Családi szocializáció követéses vizsgálata”, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, témavezető: Somlai Péter.
- „Családszerkezet és gyermekés a mai Magyarországon”, MTA Szociológiai Intézet, témavezető: Gábor László.
- „Emberi erőforrások a háztartások gazdaságában”, MTA Szociológiai Intézet, témavezető: Krémer Balázs.
- „Értékkultúra, családszerkezet és erkölcsi szocializáció”, MTA Pszichológiai Intézet, témavezető: Vajda Zsuzsanna.
- „Értékváltozás Magyarországon 1978–1994”, MTA Szociológiai Intézet, témavezető: Füstös László.
- „Gyermek a történelemben, gyermek a társadalomban”, MTA Történettudományi Intézet, témavezető: Péter Katalin.
- „A házasodási és családi viszonyok átalakulása Magyarországon a II. világháború után”, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, témavezető: Csernák Józsefné.
- „A háztartások alkalmazkodása gazdasági recesszió idején egy kistrégióban (Balassagyarmat és környéke)”, BKE Gazdaságpolitikai Tanszék, témavezető: Spéder Zsolt.
- „A háztartások megélhetése és védekezése”, KSH Társadalomstatisztikai Főosztály, témavezető: Harcsa István.

* Az itt közölt listában a következő rövidítéseket használtuk: BKE = Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem; BTK = Bölcsészettudományi Kar; ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem; JPTE = Janus Pannonius Tudományegyetem (Pécs); KSH = Központi Statisztikai Hivatal; MTA = Magyar Tudományos Akadémia; TÁRKI = Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés.

- „Kommunikációs hatékonyság és személypercepció kompatibilitás párkapcsolatokban”, ELTE BTK Általános Pszichológia Tanszék, témavezető: Vargha András.
- „A kulturális és kapcsolati tőke jelentősége a kisvárosi elit családok státusgenerációjában politikai rendszerváltások után”, MTA Politikai Tudományok Intézete, témavezető: Utasi Ágnes.
- „Magyar Háztartás Panel: a háztartások jövedelmi helyzete, munkaerőpiaci magatartása és megélhetése”, TÁRKI – BKE Szociológia Tanszék – KSH, témavezető: Tóth István György.
- „A mai magyar háztartások empirikus gazdaságpszichológiai vizsgálata”, BKE Gazdaságpolitikai Tanszék, témavezető: Spéder Zsolt.
- „Női szerepek a 16–17. század fordulóján Magyarországon”, ELTE BTK Magyar–Francia Posztgraduális Műhely, témavezető: L. Bolzai Zsuzsanna.
- „Polgári család és magánélet (1850–1945)”, MTA Történettudományi Intézet, témavezető: Gyáni Gábor.
- „Az új magyar polgárosodás – történeti, empirikus követő kutatás”, MTA Szociológiai Intézet, témavezető: Losonczy Ágnes.
- „Változó női szerepek az átalakulás időszakában”, MTA Szociológiai Intézet, témavezető: Tóth Olga.

Kiadja:
a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
és az MTA VITA Alapítvány

A kiadásért felel:
az MTA Könyvtára főigazgatója
és az MTA VITA Alapítvány elnöke

A szerkesztésért felel: Tamási Péter

Budapest, 1994. október

HU ISSN 0864-8174

Ára: 165,- Ft áfával

INFO-Társadalomtudomány

1. szám: Válaszúton a magyar társadalom
2. szám: Népbetegségeink? – A társadalmi beilleszkedési zavarok anatómiájához
3. szám: Technikai fejlődésünk útvesztői
4. szám: Egy mítosz és következményei – Az ún. „nem termelő” szféráról
5. szám: Társadalmi rétegződésünk, társadalmi struktúránk
6. szám: Reformgazdaság?
7. szám: A szocializmus sorsfordulói
8. szám: Az új alkotmány elé
9. szám: Meg lehet-e állítani Magyarországnak népességfogyását?
10. szám: Kisebbségben – A nemzetiségi kérdés margójára
11. szám: Magyarország és a szociálpolitika
12. szám: A hatalomról
13. szám: Településeink, válságos régióink és az önkormányzatok
14. szám: Az átmenet időszaka Közép- és Kelet-Európában
15. szám: Külgazdaság: a magyar gazdaság megváltója?
16. szám: Bűnözés és társadalom
17. szám: Vallás – egyházak – társadalom
18. szám: Oktatás – változás
19. szám: A magyar falu a változások sodrában
20. szám: Magyarország a világgazdaság rendszerében
21. szám: Környezeti problémák – társadalmi változások
22. szám: Választások
23. szám: A munkanélküliség Magyarországon
24. szám: Biztonságpolitika és a hadsereg Magyarországon
25. szám: Idegengyűlölet, másság, tolerancia
26. szám: Az ifjúság helyzetéről
27. Az európai integráció és Magyarország
28. Változások a magyar társadalomban a rendszerátalakulás után
29. Az átmenet mérlege a „visegrádi országokban”

Az Országgyűlési Könyvtár
Állományából törölve